

Dižono akademijos
pateiktas klausimas:

KODĖL ATSIKADO ŽMONIŲ NELYGYBĖ
IR AR JĄ PATEISINA PRIGIMTIES DĖSNIS?

Apie žmogų — štai apie ką man teks kalbėti: pats mano nagrinėjamas klausimas reikalauja, kad aš apie tai kalbėčiau žmonėms, nes tik biją gerbti tiesą nekalia panašių klausimų. Taigi aš tvirtai ginsiu žmonių reikalus mane tam skatinančių išminčių akivaizdoje ir būsiu patenkintas, jeigu pasirodysiu esąs vertas savo temos ir savo teisėjų.

Žmonių giminėje aš išvelgiu dvi nelygybės rūšis: vieną vadinu fizine, arba natūralia, nes ją nustatė gamta ir sudaro amžiaus, sveikatos, kūno jėgų ir proto arba dvasios savybių skirtumai; kitą galima pavadinti sąlygine, arba politine, nelygybe, nes ji priklauso nuo tam tikrų susitarimų ir nustatoma arba bent jau įtvirtinama žmonių sutikimu. Pastaroji pasiūkia įvairiomis privilegijomis, kuriomis kai kurie naudojasi kitų sąskaita: jie turtingesni, labiau gerbiami, galingesni už kitus arba netgi priverčia juos jiems paklusti.

Nėra reikalo klausti, kur glūdi prigimtinės nelygybės šaltinis, nes atsakymas slypi paprastame šių žodžių prasmės apibrėžime. Dar sunkiau nustatyti, ar tarp šių dviejų nelygybės rūšių apskritai yra koks nors esminis ryšys, nes tai reikštų, kitaip sakant, klausti, ar įsakinėjantieji būtinai yra geresni už paklūstančius ir ar visada tų pačių individų kūno ar dvasios jėga, išmintis ar dorybė proporcinga jų galybei arba turtingumui. Tokį klausimą derėtų pateikti nebent tiems, kurie prisipažįsta esą savo ponų vergai; protingiems ir laisviems žmonėms, ieškantiems tiesos, jis nekyla.

Apie ką gi kalbama šiame „Samprotavime“? Jame stengiamasi progresuojančiame daiktų vystymesi nurodyti tą momentą, kai teisė pakeitė prievartą ir, vadinasi, prigimtis buvo pajungta įstatymui; išaiškinti, kokio stebuklo dėka stiprusis galėjo pasiryžti tarnauti silpnajam, o liaudis — nusipirkti įsivaizduojamą ramybę tikrosios laimės kaina.

Visi filosofai, tyrinėję visuomenės pagrindus, jautė būtinumą aptarti prigimtinę žmogaus būklę, tačiau dar nė vienas tai nepavyko. Vieni nedvejodami tarė²¹, kad šioje būklėje žmogui buvo būdinga teisingumo ir neteisingumo samprata, visai nesirūpindami tuo, ar jis privalejo turėti tokią sampratą, ir neigi tuo, ar ji buvo jam naudinga. Kiti kalbėjo²² apie kiekvieno prigimtinę teisę išsaugoti tai, kas jam priklauso, bet žodžio *priklausyti* prasmės nepaiškino. Treti²³, pirmiausia stipresniajam suteikę teisę valdyti silpnesnįjį, nedelsdami sukūrė valdymą, nepagalvoję apie tai, kad turėjo praeiti nemaža laiko, kol žmonės suprato tikrąją praeiti *nemaža laiko, kol žmonės suprato tikrąją* žodžių *valdžia ir valdymas* prasmę. Galiausiai, be paliovos postringaudami apie poreikius, godumą, išnaudojimą, troškimus ir išdidumą, į prigimtinę būklę perkėlė iš visuomenės paimtas sąvokas: jie kalbėjo apie laukinį žmogų, o vaizdavo pilietinės būklės žmogų. Daugumai mūsų filosofų net į galvą neatėjo suabejoti prigimtines būklės egzistavimu, nors, skaitant šventąsias knygas, aišku, kad pirmasis žmogus, tiesiai iš dievo gavęs žinių ir pamokymų, pats visai nebuvo toje būklėje; ir, žiūrint į Mozės raštus su kiekvienam krikščioniui filosofui prideramu pasitikėjimu, negalima manyti, kad net priešvaniniai žmonės kada nors buvo tikrai prigimtineje būklėje, jei tik koks nors nepaprastas įvykis jų vėl į ją neįstūmė. Šį paradoksa sunku apginti, ir visiškai neįmanoma jį įrodyti.

Pirmiausia atmesime visus faktus, nes jie visai nesusiję su šiuo klausimu²⁴. Šio dalyko tyrinėjimų rezultatus mes turime laikyti ne istorinėmis tiesomis, bet tik hipotetinėmis ir sąlyginiais samprotavimais, veikiau

galinčiais nušviesti daiktų prigimtį, o ne nustatyti tikrąją jų kilmę ir primenančiais nuolatinius mūsų natūralistų²⁵ spėliojimus apie pasaulio susikūrimą. Religija liepia mums tikėti, kad žmonės nelygūs, kadangi dievas, tuoj po pasaulio sukūrimo išvedęs žmones iš prigimtines būkles, norėjo, kad jie būtų nelygūs; bet religija mums nedraudžia spėlioti, remiantis vien tik žmogaus ir jį supančių būtybių prigimtimi, kuo būtų virtusi žmonių giminė, jei jis būtų palikęs ją likimo valiai. Štai ko manęs klausia, ir šitai aš rengiuosi išnagrinėti šiame „Samprotavime“. Kadangi mano tema liečia žmogų apskritai, aš pasistengsiu kalbėti visoms nacijoms suprantama kalba; tiksliau, atitrukęs nuo vietos ir laiko, kad galvočiau tik apie žmones, kuriems kalbu, aš įsivaizduoju esąs Atėnų Licėjuje ir kar-tojās savo mokytojų pamokas; mano teisejai bus Platonai ir Ksenokratai²⁶, o klausytojas — žmonių giminė.

O, žmogau! Iš kokios šalies tu būtum, kad ir kokios būtų tavo pažiūros, klausyk — štai tavo istorija, tokia, kokią ją aš manausi perskaiteš, bet ne knygoje, ir tave panašių parašytose ir melagingose, o gamtoje, kuri niekada nemeluoja. Visa, kas iš jos — tikra; melas bus tik tai, ką aš, pats to nenorėdamas, nuo savęs pridėsiu. Laikai, apie kuriuos kalbėsiu, labai tolimi: kaip tu per tą laiką pasikeitėi. Aš aprašysiu tau tavo giminės gyvenimą, remdamasis tavo paveldėtomis sąvybėmis, kurias tavo auklėjimas ir įpročiai galėjo iškreipti, tačiau kurių jie negalėjo sunaikinti. Jaučiu, yra toks amžiaus laikotarpis, kuriame žmogus norėtų sustoti; tu ieškosi to amžiaus, kuriame norėtum, kad tavo giminė sustotų. Nusivylęs savo dabartine padėtimi dėl priežasčių, pranašaujančių tavo nelaimingiems palikuonims dar didesnę nusivylimą, tu galbūt panorėsi grįžti atgal; ir šis jausmas turi išsilieti pagiriamuoju žodžiu tavo pirmiesiems protėviams, tavo amžininkų kritika ir įkvėpti siaubą tiems, kuriems teks nelaimė gyventi po tavęs.

vystymosi dėka, žodžiu, analizuodamas ją tokią, kokią sukūrė gamta, aš matau priešais save gyvūną, silpnesnį už vienus, lėtesnį už kitus, bet apskritai geriau už visus kitus organizuotą. Aš matau, kaip ji malšina alkį po ažuolu, o troškulį — iš pirmo pasitaikiusio upe-lio, kaip ji susiranda sau guolį po tuo pačiu medžiu, kuris suteikė jai maistą, ir štai visi jos poreikiai patenkinti.

Žemė, palikta natūraliam derlingumui ir apaugusi tankiais miškais, kurių dar nelietė kirvis, kiekviename žingsnyje siūlo maistą ir prieglobstį visokiausiems gyvūnams. Tarp jų išsibarstę žmonės stebi, perima jų igūdžius ir šitaip pakyla iki gyvūnų instinkto: skirtumas tik toks, kad kiekviena gyvūnų rūšis turi tik savą instinktą, o žmogus, greičiausiai neturintis nė vieno tik jam būdingo instinkto, pasisavina visus jų; jis vienodai vartoja beveik visas tas maisto rūšis, kurias kiti gyvūnai pasiskirsto tarpusavyje, ir, vadinas, lengviau už juos susiranda priemonių savo egzistencijai palaikyti.

Nuo vaikystės pripratę prie permainingo oro, prie žiemos šalčių ir vasaros karščių, išmokę pakelti sunkumus ir priversti nuogi bei beginkliai ginti nuo kitų priešriųjų žvėrių savo gyvybę ir grobį arba bėgdami nuo jų gelbėtis, žmonės įgyja tvirtą ir beveik nekinantį kūno sudėjimą. Vaikai, ateidami į šį pasaulį, paveldi puikų savo tėvų kūno sudėjimą ir sustiprina jį tais pačiais pratimais, kurie jį sukūrė; šitaip jie įgyja visą žmonių giminei būdingą jėgą. Gamta su jais elgiasi taip pat, kaip Sparta elgėsi su savo piliečių vaikais — gerai sudėtus ji padaro stiprius ir išvermingus, o visus kitus sunaikina. Tuo ji skiriasi nuo mūsų visuomenių, kuriose valstybė, paversdama vaikus nepakeliama našta tėvams, žudo juos be jokios atrankos dar prieš jiems atėinant į šį pasaulį.

Kadangi laukinio žmogaus kūnas — vienintelis jam žinomas instrumentas, jis naudoja jį daugeliui tokių veiksmų, kurių mūsų netreniruoti kūnai jau nesugebėtų atlikti; pats mūsų išradingumas atima iš mūsų lau-

PIRMOJI DALIS

Nors ir kaip būtų svarbu, kad galėtum teisingai spręsti apie žmogaus prigimtinę būklę, iširti jį nuo pat atsiradimo pradžios ir išnagrinėti, taip sakant, pirmą šios rūšies embrioną, aš nesistengsiu nustatyti nuoseklių jo struktūros pakitimų, nestudijuosiu gyvūno organizmo, kad sužinočiau, kuo žmogus buvo iš pradžių, jei pagaliau tapo tuo, kuo yra šandien. Aš netyrinėsiu, ar jo pailgi nagai iš pradžių, kaip mano Aristotelis, nebuvo panašūs į kablus; ar jis nebuvo gauruotas tarsi lokys; ar, vaikščiojant keturiomis, jo žvilgsnis, visada nukreiptas į žemę ir siekiantis tik keltą žingsnių į priekį, neapsprendė jo vaizdinių pobūdžio bei ribų. Apie visa tai galėčiau pareikšti tik keltą neaiškių ir beveik pagrindo neturinčių spėjimų. Lyginamoji anatomija dar labai mažai tepasiekė; gamtintinkų stebėjimai dar labai netikslūs, kad, jais remiantis, būtų galima įtikinamai samprotauti. Todėl, nekreipdamas dėmesio į šiuo klausimu egzistuojančias žinias, mūsų gautas iš aukščiau, ir neatsižvelgdamas į išorinės bei vidinės žmogaus kūno sandaros pakitimus, kurie turėjo įvykti, jam pritaikant savo kūno dalis atlikti naujus veiksmus ir pereinant prie naujų maisto rūšių, aš padarysiu priedaidą, kad žmogus visada buvo toks, koks yra šandien: vaikščiojo dviem kojom, savo rankomis naudojosi lygiai taip pat, kaip ir mes naudojames savosiomis, savo žvilgsniu aprėpė visą gamtą ir savo akimis išmatuodavo beribį dangaus plotą.

Išlaisvinęs šitaip organizuotą būtybę nuo visų gamtinių talentų, kuriuos ji galėjo gauti, ir nuo visų dirbtinių sugebėjimų, kuriuos ji galėjo įgyti tik ilgo

kiniam žmogui būdingą jėgą ir vikrumą. Jeigu jis būtų turėjęs kirvį, argi jo ranka būtų galėjusi laužyti tokias stiprias šakas? Jeigu jis būtų turėjęs laidyklę, argi būtų galėjęs taip taikliai ranka svaidyti akmenis? Jeigu jis būtų turėjęs kopėčias, argi būtų galėjęs taip vikriai laiptuoti medžiais? Jeigu jis būtų turėjęs arkli, argi būtų taip greitai bėgiojęs? Duokite civilizuohtam žmogui laiko sutelkti apie save visas jo mašinas: nera abejonės, jog jis lengvai įveiks laukinį žmogų; bet jeigu jūs norite pamatyti dar nelygesnę kovą, pastatykite juos vienas prieš kitą nuogus ir beginklius ir greitai pamatysite, koks pranašumas nuolat disponuoti visomis savo jėgomis, visada būti pasirėngusiam bet kokiems netikėtumams ir, taip sakant, nešiotis su savimi visą save.

Hobsas tvirtina²⁷, kad žmogus iš prigimties bebaimis ir tik laukia progos užpulti ir kautis. Vienas žymus filosofas²⁸, priešingai, mano, o Kemberlendas²⁹ bei Pufendorfas³⁰ taip pat šitai tvirtina, kad nėra balesnės būtybės už prigimtines būklės žmogų ir kad jis visada dreba iš baimės ir pasirengęs bėgti, išgirdęs mažiausią triukšmą, pastebėjęs mažiausią judesį. Galbūt jis šitaip ir pasielgtų, išvydęs nežinomus dalykus; ir aš ne kiek neabejoju, kad jis visada baidosi visų naujų reginių, kai negali suprasti, gera ar bloga fizine prasme jam iš to tikėtis, ir negali suderinti savo jėgų su gresiančiu pavojumi; tačiau prigimtinėje būklėje tai labai retai atsitinka; viskas čia taip monotoniška, ir žemės veido nedarko staigūs nuolatiniai pasikeitimai, kuriuos sukelia žemėje ištisų tautų aistros ir nepastovumas. Bet laukinis žmogus, gyvenantis betarpiškai tarp gyvūnų ir nuo pat pradžių priverstas galynėtis su jais, netrukus pradeda save su jais lyginti ir, jausdamas, kad kur kas labiau pranoksta juos vikrumu, negu jie jį — jėga, išmoksta jų nebijoti. Priverstas kate lokį arba vilką kautis su laukiniu žmogumi, stipriai, vikriai ir drąsiai, kaip ir visi jie, apsiginklavusiu geru vėzdu ir akmenimis, ir pamatysite, kad pavojus bus bent jau abipusis ir kad po daugelio panašių bandy-

mu plėšrieji žvėrys, nemėgstą puliti vienas kito, nenoriai puls žmogų, nes palaikys jį tokiau pat plėšriu, kaip ir jie patys. Gyvūnų, kurių jėga iš tikrųjų pranoksta žmogaus vikrumą, atžvilgiu jis yra kitų, silpnesnių, rūšių, kurios vis dėlto egzistuoja, padėtyje; tačiau žmogus pranašesnis tuo, kad, taip pat mikliai, kaip ir jie, bėgiodamas ir rasdamas medžiuose beveik saugų prieglobstį, jis visada gali stoti į kovą arba jos vengti, pasirinkti bėgimą arba susirėmimą. Pridursime, kad, rodos, nėra nė vieno gyvūno, kurį prigimtis skatintų puliti žmogų, išskyrus savignos ar baises alkiu atvejus, ir rodyti jam tokią stiprią antipatią, kuri liudytų, kad vienai šių rūšių gamta lėmė būti kitos maistu*.

Kiti, baisesni, žmogaus priešai, nuo kurių jis tokio- mis priemonėmis negali apsiginti,— tai gamtos lemti negalavimai: vaikystė, senatvė ir įvairios ligos — liūdnai mūsų silpnumo požymiai; pirmieji du bendri visiems gyvūnams, o trečiasis iš esmės būdingas žmogui, gyvenančiam visuomenėje. Kalbėdamas apie vaikus, norėčiau pasakyti, kad moteriai motinai, visada su savimi besinešiojančiai vaiką, lengviau jį išmaitinti, negu daugelio gyvūnų patelėms, kurios priverstos nuolat išėiti ir sugrįžti, išskvodamos tam daug jėgų bei laiko, kad susirastų sau maisto ir pažindytų arba papelnėtų savo jauniklius. Tiesa, jeigu žūsta motina, tai ir vaikui gresia pavojus žūti kartu su ja; tačiau toks pat pavojus gresia šimtui kitų rūšių gyvūnų, kurių jaunikliai ilgai nesugeba patys susirasti maisto; ir nors mūsų vaikystė ilgesnė, kadangi ir mūsų gyvenimas ilgesnis, šiuo atžvilgiu viskas velgi išsilygina, nors vaikystės trukmė bei jauniklių skaičių apsprendžia jau kiti dėsniai, nesusięję su mano tema. Nejudrių ir mažai praktikuojančių senukų maisto poreikis mažėja drauge su sugebejimu juo apsirūpinti; kadangi laisvas gyvenimi-

* Štai kodėl negrai ir laukiniai nesibaimina, kad gali sutikti miške plėšrų žvėrį. Venesuelos karaliai gyvena tarp jų visiškai saugiai, nepatirdami jokių nepatogumų. Nors jie beveik visiškai nuogi, sako Fransua Koralis³¹, jie drąsiai skverbiasi į miško tankumą, apsiginklavę tik strėle ir lanku; tačiau niekada neteko girdėti, kad kurį nors jų būtų sudraskęs laukinis žvėris. (1782 m. leid.)

mas apsaugo juos nuo podagros ir reumato, o senatvė — tokia nelaimė, kurią žmogus mažiausiai gali palyginti, tai jie gali gale užgęsta taip, kad nė nematyti, kaip jie nustoja egzistuoti; jie ir patys beveik šito nepastebi.

Kai dėl ligų, tai aš visai nenoriu kartoti čia tuščių ir melagingų deklamacijų prieš mediciną, sklandančių iš daugelio sveikų žmonių lūpų; bet aš paklausiu, ar yra atlikta kokių nors rimtų stebėjimų, leidžiančių padaryti išvadą, kad labiausiai ši meną niekinančiose šalyse vidutinė žmogaus gyvenimo trukmė trumpesnė, negu ten, kur medicina uoliai skleidžiama? Taip ir negali būti, nes mes išrandame daugiau ligų, negu medicina mums gali duoti vaistų. Didelė gyvenimo būdo nelygybė, dykaduoniavimo perteklius tarp vieno, darbo — tarp kitų; tas mūsų apetitų ir geidulingumo sužadinto ir patenkimo lengvumas; per daug įmantrus turtingųjų maistas, sukeliantis erzinančių sulčių išsiskyrimą ir virškinimo sutrikimus; blogas, dažnai nepakankamas vargšų maistas, verčias juos, atsiktinei progai pasitaikius, godžiai prikimšti skrandį; nemigos naktys, visokiausi pertekliai, nesaikingi visų aistrų prasiveržimai, stiprūs susijaudinimai ir proto jėgų išsivertimas, begaliniai nusivylimai ir rūpesčiai, kurių patiria bet kokios turinės padėties žmogus ir kurie nuolat graužia jo sielą, — štai liūdnas įrodymas, kad didesnė mūsų ligų dalis — mūsų pačių rankų darbas ir kad mes beveik visų jų galėtume išvengti, jei gyvenime paprastai, vienodai ir nuošaliai, taip, kaip mums liepė gamta. Jeigu gamta mums lėmė būti sveikiems, tai aš beveik ryžtuosi tvirtinti, kad mąstymo būklė — jau beveik nenatūrali būklė ir kad mąstantis žmogus — įsigimęs gyvulys. Kai pagalvoji apie puikią laukinių sveikatą, bent jau tų, kurių mes neprazūdėme savo spiritiniais gėrimais, kai prisimeni, kad jie beveik nežino jokių negalavimų, išskyrus žaizdas ir senatvę, linksti manyti, kad, remiantis pilietinių visuomenių istorija, lengvai būtų galima sukurti žmonių ligų istoriją. Taip bent jau manė Platonas³²; spręsdamas pagal

kai kuriuos Trojos apsiausties metu Podalirijo ir Makoano³³ vartotus bei apčiuotus vaistus, jis padarė išvadą, kad įvairios ligos, kurias neišvengiamai turėjo sukelti šie vaistai, buvo dar, matyt, visiškai žmonėms nežinomos*.

Dėl tokio nedidelio ligų šaltinių skaičiaus prigimtinės būklės žmogui beveik nereikėjo vaistų, o tuo labiau — gydytojų; šiuo atžvilgiu žmonių giminė užima ne blogesnę padėtį už kitas, ir iš medžiotojų nesunku sužinoti, ar daug sergančių gyvūnų pasitaiko jų kolyje. Jie sutinka daug gyvūnų su pavojingomis žaizdomis, kurios pačios savaime puikiai surandėjo; su kaulų ir net sąnarių lūžimais, kuriuos sugydė vienintelis chirurgas — laikas, vienintelis režimas — įprastinis gyvenimas; šie gyvūnai visiškai išgijo, nors jų nekankino operacijomis, nenuodijo gydomosiomis žolelėmis ir nekamavo pasinkais. Pagaliau, kad ir koks naudingas mums būtų teisingai taikomas gydymo metodas, vis dėlto aišku, kad, nors likimo valiai paliktas sergantis laukinis gali pasikliauti tik gamta, užtat jam nėra ko baimintis, išskyrus savo ligą; dėl to jo padėtis dažnai pranašesnė už mūsų.

Pasistenkime laukinio žmogaus nepainioti su tais žmonėmis, kuriuos matome aplink save. Gamta su visais jos globai paliktais gyvūnais elgiasi ypač švelniai, ir tas švelnumas tarytum rodo, kaip pavydžiai ji sergi šią savo teisę. Arklys, katė, jautis ir netgi asilas, gyvendami miškuose, o ne mūsų namuose, dažniausiai yra didesni ir visada — stipresnio kūno sudėjimo, vikresni, stipresni ir drąsesni; tapdami naminiai, jie netenka pusės šių pranašumų, ir galima sakyti, kad visos mūsų pastangos gerai su jais elgtis, gerai juos maitinti skatina tik jų išsigimimą. Tas pat atsitinka ir su žmogumi: įgydamas sugebėjimą gyventi visuomenėje ir tapdamas vergu, jis darosi silpnas, bailus ir nuolankus, o išglebęs ir lepus gyvenimo būdas galutinai pakerta jo jėgas ir vyriškumą. Pridursime, jog skirti-

* O Celsas praneša³⁴, kad dietą, nūnai tokią būtiną, išrado tik Hipokratas³⁵. (1782 m. leid.)

mas tarp laukinės ir naminės būklės žmonių turi būti didesnis, negu tarp laukinių ir naminių gyvūnų, nes, kadangi gamta su gyvūnais ir žmogumi elgiasi vienodai, visi gyvenimo patogumai, kurių žmogus sau suteikia daugiau, negu prijauginamiems gyvūnams, yra ypatingos priežastys, sukeliančios akivaizdesnę jo išsigimimą.

Taigi tiems pirmiesiems žmonėms nuogumas, gyvenimo būsto ir kitų nereikalingų dalykų, kuriuos mes laikome būtinais, neturėjimas nėra nei didelė nelaimė, nei didelė kliūtis jų savisaugai. Jeigu jų oda neplaukuota, tai karštuose kraštuose jiems šito nereikia, o šaltuose jie greitai išmoksta panaudoti kaip drabužį užmuštų gyvulių kailius. Bėgiojimui jie turi dvi kojas, užtat turi dvi rankas, kad galėtų apsiginti ir pasirūpinti savo poreikiais. Galbūt jų vaikai vėlai ir sunkiai išmoksta vaikščioti, bet užtat motinos lengvai nesiojasi juos su savimi — šio pranašumo neturi kitos rūšys, kur persekiojama motina būna priversta palikti savo jauniklius likimo valiai arba bėgti jų žingsniu*. Pagaliau netgi atmetus tas išimtinės ir atsitiktines aplinkybes, apie kurias aš toliau kalbėsiu ir kurių galbūt niekada nebuvo, vis dėlto aišku, kad pirmasis, pasigaminęs drabužį ir pasistatęs būstą, išgijo nelabai reikalingus daiktus, nes iki tol apsiėjo be jų, ir mes nesuprantam, kodėl, tapęs suaugusiu, jis negalėjo gyventi taip pat, kaip gyveno nuo pat vaikystės.

Vienišas, dykinėjantis, visada esantis arti pavojaus laukinis žmogus turėjo mėgti miegoti, ir jo miegas turėjo būti jautrus, kaip gyvūnų, kurie, mažai mąstydami, miega, taip sakant, visą laiką, kai nemąsto. Kadangi savisauga — beveik vienintelis jo rūpestis, tai labiausiai turėjo išsivystyti jo sugebėjimai pulsti ir gintis, kad nugalėtų auką arba pats netaptų kito gyvūno

* Galimos ir kai kurios išimties: pavyzdžiui, Nikaragos provincijos gyvūnas; jis panašus į lapę; jo kojos primena žmogaus rankas, o papilvėje, pasak Korealio, yra sterblė, į kurią motina susideda vaikus, kai jai prisieina bėgti, gelbstintis nuo pavojaus. Tai tas pats gyvūnas, kurį Meksikoje vadina *tlakatcinu*³⁶ ir kurio patelei Laetas³⁷ priskiria panašią sterblę, turinčią tą pačią paskirtį.

grobiu. Priešingai, tie organai, kuriuos tobulina tik lepumas ir juslingumas, turi likti grubūs, todėl laukiniam žmogui nebūdingas joks rafinuotumas; kadangi jo jausmai pasiskirsto pagal tokį principą, tai jo lytėjimas ir skonis yra be galo grubūs, o regejimas, klausos ir uoslė — labai paaštrėję. Tokia apskritai yra gyvulinė būklė, tokia, keliautojų tvirtinimu, daugelio laukinių tautų būklė. Todėl nėra ko stebėtis, kad Gerosios Vilties iškyšulio hutentotai paprasčia akimi įžiūri atviroje jūroje laivus iš tokio pat atstumo, kaip olandai su žiūronais, kad Amerikos laukiniai užuodžia išpanų pėdsakus kaip geriausi šunys, kad visos laukinės tautos lengvai pakelia savo nuogumą, indėniskais pipirais sužadina apetitą ir europietiškus stiprius gėrimus geria kaip vandenį.

Iki šiol aš nagrinėjau tik fizinę žmogaus prigimtį; dabar pabandykime pažvelgti į ją iš dvasinės ir dorovinės pusės.

Kiekvieną gyvūną aš laikau tik gudragalve mašina³⁸, gamtos apdovanota jausmais, kad galėtų pati užsivesti ir šiek tiek apsaugoti nuo viso to, kas galėtų ją sunaikinti arba sugadinti. Lygiai tą patį aš matau ir žmogiškoje mašinoje; skirtumas tik toks, kad gamta viena pati valdo visus gyvūno veiksmus, tuo tarpu žmogus pats čia dalyvauja kaip laisvai veikiantis asmuo. Gyvūnas pasirenka arba atmeta instinktyviai, o žmogus — savo laisvos valios aktu; dėl to gyvūnas negali nukrypti nuo jam nustatytos tvarkos, net jeigu tai jam būtų naudinga, o žmogus dažnai nukrypsta nuo šios tvarkos savo nenaudai.

Būtent dėl to balandis numirtų badu prie mėsos prikrauto puodo, o katė — prie vaisių ar grūdų krūvos, nors abu puikiausiai galėtų maitintis šiuo maistu, kurį niekina, jei tik susiprastų jo paragauti. Būtent dėl to nesulaikantys žmonės atsiduoda nesaikingumams, kurie sukelia susijaudinimą ir mirtį, nes protas tvirkina jausmus, o geismas, prigimčiai nutilus, dar išlieka.

Kiekvienas gyvūnas turi savo vaizdinius, nes jis turi jausmus; jis netgi šiek tiek derina savo vaizdi-

nius, ir šiuo atžvilgiu žmogus nuo gyvūno skiriasi tik kaip didesnis nuo mažesnio. Kai kurie filosofai netgi teigė, kad vienas žmogus labiau skiriasi nuo kito žmogaus, negu žmogus — nuo gyvūno. Vadinasi, specifinis žmogaus bruožas, išskiriantis jį iš kitų gyvūnų, yra ne tiek protas, kiek jo sugebėjimas laisvai veikti. Gamta įsakinėja bet kokiam gyvui būti bei, ir gyvūnas paklūsta. Žmogus patiria tą patį poveikį, bet laiko save laisvu paklusti ar priešintis, ir kaip tik šios laisvės suvokime labiausiai pasireiškia jo sielos dvasinė prigimtis. Fizika tam tikra prasme paaiškina mums jausmų mechanizmą ir sąvokų susidarymą; bet sugebėjimą trokšti, arba, tiksliau, šio sugebėjimo jutimą, galima laikyti grynai dvasiniais aktais, kurių jokių būdu negalima paaiškinti, remiantis mechanikos dėsniais.

Nors sunkumai, su kuriais susijęs visų šių klausimų studijavimas, vis dėlto duoda šokią tokią dingstį ginčams dėl šio žmogaus ir gyvūno skirtumo, yra kitas labai būdingas ir skiriantis juos vieną nuo kito bruožas, nekeliantis jokių ginčų,— tai sugebėjimas trobulėti, kuris įvairių aplinkybių dėka skatina nuoseklų visų kitų sugebėjimų vystymąsi, sugebėjimas, būdingas tiek visai mūsų giminei, tiek atskiriems individams; gyvūnas, praėjus keletui mėnesių po gimimo, tampa tuo, kuo jis bus visą gyvenimą, o jo giminė net ir po tūkstančio metų bus tokia pat, kaip ir pirmaisiais tūkstantmečio metais. Kodėl tik žmogus gali pasidaryti silpnaprotis? Ar ne todėl, kad šitaip jis grįžta į savo pirmąją būklę; gyvūnas, nieko neįgijęs ir negalįs nieko prarasti, visada išsaugo savo instinktą, tuo tarpu žmogus, dėl senatvės ar kitų negandų prarasdamas visa tai, ką įgijo *sugebėjimo tobulėti* dėka, vėl tampa dargi žemesnis už gyvūną? Mums būtų liūdna pripažinti, kad šis skiriamasis ir beveik neribotas žmogaus sugebėjimas yra visų jo nelaimių šaltinis, kad kaip tik jis, laikui bėgant, išveda žmogų iš tos pirmąsios būklės, kurioje jis nekaltai ir ramiai leidžia savo dienas; kad kaip tik jis, amžiams bėgant, skatina jo žinių ir paklydimų, ydų ir dorybių suklestėjimą, ilgainiui pa-

verčia jį savęs paties ir gamtos tironu. Būtų baisu, jei mes turėtume garbinti kaip geradarį tą, kuris pirmasis parodė Orinoko pakrantių gyventojams, kaip naudoti lenteles, kuriomis jie suspaudžia savo vaikų smilkinius ir kurios yra viena iš jų silpnaprotiškumo ir pirmąsios laimės priežasčių.

Laukinis žmogus, gamtos paliktas vien instinkto valiai, arba, tiksliau, dėl to, kad gali neturėti instinkto, apdovanojamas tokiais sugebėjimais, kurie iš pradžių pakeičia instinktą, o vėliau iškelia žmogų virš gamtos,— šis žmogus pradės nuo grynai gyvūniškų funkcijų. Pastebėti ir jausti — tokia bus jo pirmoji būklė, dar bendra su visais kitais gyvūnais; norėti ir nenorėti, trokšti ir bijoti — tokie bus pirmieji ir beveik vieninteliai jo sielos judesiai, kol naujos aplinkybės nesukels joje naujo vystymosi.

Kad ir ką kalbėtų moralistai, žmogaus protas vis dėlto už daug ką skolingas aistroms³⁹, kurios, kaip pripažįsta visi, taip pat jam už daug ką skolingos. Būtent jų veiklos dėka mūsų protas tobulėja; mes norime žinoti tik todėl, kad norime mėgautis, ir būtų neįmanoma suvokti, kodėl tas, kuris neturi troškimų ir neįmanoma baimės, apsunkina save mąstymu. Aistros savo ruožtu kyla iš mūsų poreikių, o jų vystymąsi skatina mūsų žinios, nes tik turimais vaizdiniais remdamiesi arba pasiduodami natūraliam impulsui mes galime ko nors trokšti arba bijoti; jokių žinių neturėdamas, laukinis žmogus patiria tik instinktyvias aistras. Jo troškimai apsiriboja fiziniais poreikiais; vienintelės jara žinomos gėrybės pasaulyje — tai maistas, patelė ir poilsis; vienintelės negandos, kurių jis bijosi,— tai skausmas ir badas. Aš sakau skausmas, o ne mirtis, nes gyvūnas niekada nesužinos, ką reiškia mirtis; žinojimas, kas yra mirtis ir jos baisybės,— vienas pirmųjų dalykų, kuriuos žmogus įgyja, toldamas nuo gyvūniškos būklės.

Man būtų nesunku, jeigu tai būtų būtina, patvirtinti šią nuomonę faktais ir parodyti, jog visų pasaulio tautų proto pasiekimai visiškai atitinka poreikius, ku-

riuos jos paveldėjo iš gamtos arba kuriuos sužadino aplinkybės, ir, vadinas, aistras, kurios skatino tenkinti šiuos poreikius. Aš parodyčiau, kaip Egipte mokslai ir menai atsiradavo ir plisdavo drauge su Nilo išsiliejimais⁴⁰; aš ištirčiau jų vystymąsi senovės Graikijoje, kur jie gimė, išsivystė ir iškilo iki dangaus aukštybių tarp smelynų ir Atikos uolų, tačiau negalėjo įsitvirtinti derlingose Euroto⁴¹ pakrantėse; aš pažymėčiau, kad Šiaurės tautos apskritai yra išradinys už Pietų tautas, nes joms sunkiau be to išsiversti; gamta tarsi norėjo šitaip sulyginti galimybes, apdovanodama protus vaisingumu, kurio pagailėjo dirvai.

Tačiau, netgi nesigriebiant mažai patikimų istorijos liudijimų, argi kiekvienam neaišku, kad visa, atrodytų, atitolina nuo laukinio žmogaus pagundą ir priemones pasikeisti? Jo vaizduotė nieko jam nepiešia, jo širdis nieko iš jo nereikalauja. Tai, ko reikia patenkinti jo kukliems poreikiams, taip lengvai galima surasti po ranka, ir jam taip toli iki tokio žinių lygio, kuris skatintų toliau jų siekti, kad jam svetimas ir numatymas, ir smalsumas. Jis darosi abejingas gamtovaizdžiu, įprasdams prie jo. Visada ta pati tvarka, visada tie patys perversmai; jis nelinkęs stebėtis didžiausiais stebuklais, ir ne jame reikia ieškoti filosofinio proto, įgalinančio žmogų kartą pastebėti tai, ką anksčiau jis matė kasdien. Jo siela, kurios niekas nejaudina, atsi- duoda vien tik dabartinės jo egzistencijos pajautimui, neturėdama jokio supratimo apie ateitį, kaip arti ji bebūtų. Jo planai, riboti, kaip ir jo akiratis, baigiasi šia diena. Tik tiek net ir šiandien tegali numatyti karabas: rytą jis parduoda savo medvilninį guolį, o vakare verkdamas ateina vėl jį atpirkti, nes nenumatė, kad jo gali prireikti artimiausią naktį.

Kuo daugiau apie tai mąstome, tuo didesnis mums atrodo atstumas tarp grynų pojūčių ir pačių paprasčiausių žinių; ir neįmanoma įsivaizduoti, kaip žmogus vien tik savo jėgomis, nebendraudamas su į save panašiais ir būtinumo neverčiamas, galėjo įveikti tokį didelį atstumą. Galbūt nemaža amžių prabėgo, kol žmo-

nės sugebėjo išvysti kitokią ugnį, negu dangiškoji! Kiek įvairiausių atsitiktinumų reikėjo, kad jie išmoktų paprasčiausiu būdu naudotis šia stichija! Kiek kartų ji geso, kol jie išmoko ją iš naujo įžiebt! Kiek kartų tikriausiai kiekviena šių paslapčių mirdavo drauge su ją atskleidusiu! O ką jau kalbėti apie žemdirbystę, šį daug darbo ir apdairumo reikalaujantį meną, taip glaudžiai susijusį su kitais menais, kuris, savaime suprantama, galimas tik visuomenėje, tegu ir neseniai atsiradusioje, ir kuris ne tiek padeda išgauti iš žemės tą maistą, kurį ji ir pati stropiai teiktų, kiek priversti ją pirmiausia auginti tai, kas mums labiausiai patinka? Bet įsivaizduokime, kad žmonių atsirado tiek daug, jog gamtos produktų jau nebepakanka jiems išmaitinti,— toks spėjimas, pažymėsime, liudytų, kad toks gyvenimo būdas žmonių giminei labai naudingas. Įsivaizduokime, kad žemdirbystės padargai be kalvių ir dirbtuvių laukiniams į rankas iš dangaus nukristų; kad šie žmonės įveiktų savo baisų bjaurėjimąsi ilgalaikiu darbu; kad jie išmoktų gerokai iš anksto numatyti savo poreikius; kad jie susiprotėtų, kaip reikta dirbti žemę, sėti javus ir sodinti medžius; kad jie išmoktų malti duoninius javus ir rauginti vynuoges,— viso to juos būtų turėję išmokyti dievai, nes neįmanoma suprasti, kaip jie patys būtų viso to išmoke,— kas tada būtų toks neišmintingas, kad iš paskutinių jėgų dirbtų lauką, kurį nusiaubus pirmasis atėjūnas— nesvarbu, žmogus ar gyvūnas,— kuriam patiks šis derlius? Ir kodėl gi kiekvienas ryžtųsi visą gyvenimą sunkiai dirbti, jei jis tuo mažiau bus tikras, kad už tai bus atlyginta, kuo labiau jam šitai bus būtina? Žodžiu, kaip tokia padėtis gali paskatinti žmones dirbti žemę, kol ji tarp jų nepadalyta, tai yra kol apskritai nepanaikinta prigimtinė būklė?

Jeigu mes tartume, kad laukinis žmogus taip toli pažengė mąstymo mene, kaip mums vaizduoja mūsų filosofai; jeigu, sekdami jais, mes ji patį padarytume filosofu, savarankiškai atskleidžiančiu aukščiausias tiesas, abstrakčiais samprotavimais sukuriančiu teisingu-

mo ir išmintingumo principus, pagrįstus meile tvarkai apskritai arba pažinta jos kūrėjo valia,— žodžiu, jeigu mes tartume, kad laukinio žmogaus galvoje yra tiek proto, kiek iš tikrųjų joje yra nenuovokumo ir bukuomo, kokią naudą žmonių giminė turėtų iš tokio proto vystymosi, kuris iš vieno individo nepersiduoda kitam ir miršta kartu su tuo, kas jį patyrė? Kokių laimėjimų galėjo pasiekti žmonių giminė, išsibarščiusi miškuose tarp gyvūnų? Ir kiek galėjo padėti vienas kitam tobulėti ir šviesti vienas kitą žmonės, kurie, neturėdami pastovaus būsto ir nejausdami poreikio vienas su kitu bendrauti, susitikdavo tikriausiai ne daugiau kaip du kartus per savo gyvenimą, nepažindami vienas kito ir nesikalbėdami?

Pagalvokite, kiek vaizdinių mums padėjo igyti kalbos vartojimas, kaip gramatika lavina ir palengvina proto veiksmus; kokių neapsakomų pastangų ir kiek daug laiko reikėjo kalboms išrasti; prie šių samprotavimų pridėkite ankstesnius ir tada patys spręskite, kiek tūkstančių amžių turėjo praeiti, kad žmogaus protas igytų sugebėjimą atlikti tas operacijas, kurias jis galėjo atlikti.

Tebunie man leista trumpai apžvelgti sunkumus, susijusius su kalbų kilmės klausimu. Aš čia galėčiau apsiriboti pono abato de Kondiljako tyrinėjimų⁴² šiuo klausimu išdėstymu ar pakartojimu; jie visiškai patvirtina mano nuomonę, ir kaip tik jie tikriausiai davė man pirmąjį supratimą apie šį dalyką. Bet būdas, kuriu šis filosofas pašalina sunkumus, kuriuos pats surodo, kad jis teigė tai, kas man kelia abejonių,— būtent, kad tarp kalbos išradėjų egzistuoja tam tikras ryšys; todėl manau, kad, nukreipdamas skaitytoją susipažinti su jo samprotavimais, aš turiu prie jų pridėti ir savuosius,— tai padės šiuos sunkumus nušviesti taip, kad tai atitiktų mano temą. Pirmasis išskylančias sunkumas — įsivaizduoti, kaip kalbos galėjo tapti reikalingos, nes jeigu žmonės nepalaikė tarpusavyje jokių santykių ir nejaute jokio poreikio bendrauti, tai nesupran-

tamas nei šio išradimo poreikis, nei jo galimybė, jeigu jis nebuvo būtinas. Aš visiškai galėčiau teigti, kaip ir daugelis kitų, kad kalbos atsirado šeimose, bendraujant tėvams, motinoms ir vaikams. Tačiau tai ne tik nepašalintų prieštaravimų, bet ir reikėtų pakartoti klaidą, daromą tu, kurie, samprotaudami apie prigimtinę būklę, taiko jai iš visuomenės paimtas sąvokas, šeimą visada įsivaizduoja susitelkusią tame pačiame būste ir mano, kad jos narius sieja tokie pat glaudūs ir pastovūs ryšiai, kaip ir pas mus, kur juos vienija tiek daug bendrų interesų; tuo tarpu šioje pirmąkštėje būklėje nebuvo nei namų, nei lūšnų, nei kokios nors nuosavybės, ir todėl kiekvienas įsikurdavo, kur ir kaip pakliūva, ir dažniausiai tik vienai nakčiai: patinai ir patelės susijungdavo atsitiktinai, suvesti susitikimo, atsitiktinumo ir geismo, nejausdami ypatingo poreikio, ką nors vienas kitam pasakyti; taip pat lengvai jie išsikirdavo. Iš pradžių motina maitindavo savo vaikus, nes jai pačiai šitai buvo būtina; vėliau dėl įpročio jie tapdavo jai brangūs, ir ji maitindavo vaikus todėl, kad jiems tai buvo būtina. Kai tik jie įgaudavo jėgų susieškoti maisto, nedelsdami palikdavo motiną; kadangi susirasti vienas kitą būdavo galima tik neišleidžiant vienas kito iš akių, greitai jie net nebepažindavo vienas kito. Dar pridurkime, kad būtent vaikas, kadangi jis privalo paašškinti visa, ko jam reikia, ir, vadinasi, jam reikia motinai pasakyti daugiau, negu motina turi pasakyti jam, turi daugiausia plušėti prie šio išradimo, ir jo vartojama kalba privalo didžia dalimi būti jo paties kūrinys⁴³. Todėl atsiranda tiek kalbų, kiek yra individų, kad jomis kalbėtų; šitai skatina ir klajoklinis gyvenimo būdas, ne vienai tarnei neduodęs laiko išsigalėti. Teigimas, kad motina diktuoja kūdikiui žodžius, kuriuos jis turės vartoti, norėdamas paprašyti ją vieno ar kito dalyko, vaizdžiai parodo, kaip mokoma jau susiformavusių kalbų, bet visiškai nepaaiškina, kaip jos formavosi.

Tarkime įveikę šį pirmąjį sunkumą; akimirksniu persikelkime per didžiulę erdvę, kuri turėjo skirti prigim-

tinę būklę nuo jau atsiradusio kalbų poreikio, ir tarę, kad kalbos būtinios, pabandykime sužinoti, kaip jos galėjo pradėti formuotis. Išskyla naujas, dar didesnis, sunkumas. Jeigu žmonėms reikėjo kalbos, kad išmoktų mąstyti, tai jiems dar labiau reikėjo mokėti mąstyti, kad išrastų kalbos meną; ir jeigu mes suprastume, kokiu būdu balso garsai buvo pradėti vartoti kaip sąlyginiai mūsų minčių perteikėjai, tai vis dėlto dar reikėtų sužinoti, kokie galėjo būti patys šios sąlygos perteikėjai sąvokoms, kurių objektas buvo neapčiuopiamas ir nei balsu, nei gestu neišreiškiamas. Taigi vargu ar galima kurti kokias nors pagrįstas hipotezes apie šio meno pranešti kitiems savo mintis ir užmegzti santykius tarp protų atsiradimą; kilnaus meno, kuris jau taip nutolo nuo savo ištakų, tačiau, filosofo akimis žiūrint, yra toks netobulas, kad neatsirastų pakankamai išūlaus žmogaus, kuris išdrįstų tvirtinti, jog šis menas kada nors pasieks tobulybę,— net jeigu liautųsi, jo laimei, perversmai, kuriuos neišvengiamai atneša laikas, net jeigu akademijos atsiskaitų visų savo prietarų arba prietarai prieš jas nutiltų ir akademijos galečių nuolat, ištisus amžius, studijuoti tik šį sunkų klausimą.

Pirmoji žmogaus kalba, visuotinė, išraiškingiausia ir vienintelė jam reikalinga, kol dar nereikėjo įtikinėti kuo nors jau susibūrusių žmonių,— tai pačios prigimties riksmas. Kadangi riksmas žmogui išsiverždavo tik instinktyviai, esant būtinam reikalui, kad paprašytų pagalbos, iškilus didelliam pavojui, arba patengvinti sunkias kančias, tai jį retai vartodavo kasdieniniame gyvenime, kur viešpatauja santūresni jausmai. Kai žmonių vaizdiniai ėmė plėstis ir darytis sudėtingesni ir kai žmonės ėmė glaudžiau bendrauti, jie pasistengė surasti daugiau ženklų ir labiau išvystytą kalbą, jie padidino balso pakitimų skaičių ir prie jų pridėjo gestus, kurie savo prigimtimi yra išraiškingesni ir kurių prasmė mažiau priklauso nuo išankstinės sąlygos. Vadinasi, matomus ir judančius daiktus žmonės išreiškėdavo gestais, o klausą veikiančius — garsų pamėgdžiojimu. Tačiau, kadangi gestai žymi beveik vien tik to-

kiaus daiktus, kurie yra čia pat, arba tokius, kuriuos lengva nusakyti, ir matomus veiksmus, kadangi jie nėra universalūs, nes tamsa ar koks nors kliūtimi tapęs daiktas padaro juos bergždžius, nereikalingus, ir todėl, kad jie veikiau reikalauja dėmesio, o ne sužadina ji, galų gale sumanė pakeisti gestus balso kaitalojimais, kurie, neturėdami tokio pat ryšio su konkrečiais vaizdiniais, vis dėlto geriau gali išreikšti juos sąlyginiais ženklais. Šis pakeitimas gali įvykti tik visiems sutinkant ir, be to, tokiu būdu, kurį buvo gana sunku realizuoti žmonėms, kurių netreniruojami kalbos padar-gai buvo silpnai išsivystę; be to, pats toks pakeitimas atrodo dar labiau neįmanomas, nes vieningas pritarimas turėjo būti kaip nors motyvuotas, vadinasi, pirmiausia reikėjo įvaldyti kalbą, kad būtų galima pradėti ją vartoti.

Reikia manyti, kad pirmieji žmonių vartoti žodžiai turėjo jiems žymiai platesnę reikšmę, negu žodžiai, vartojami jau susiformavusiose kalbose, ir kad, nemo-kėdami skaidyti kalbos į sudėtinės dalis, iš pradžių jie kiekvienam žodžiui suteikdavo viso sakinio prasmę. Kai jie išmoko veiksnį nuo tarinio ir veiksmazodį nuo daiktavardžio atskirti — o tai buvo nemažas žmogaus genijaus žygdarbis,— iš pradžių daiktavardžių buvo tik tiek, kiek buvo tikrinių vardu; infinityvas* buvo vienintelis veiksmazodžių laikas; na, o supratinas apie būdvardžius turėjo vystytis labai sunkiai, nes kiekvienas būdvardis — abstraktus žodis, o abstrakcijos — sunkios ir nelabai natūralios operacijos.

Kiekvienas daiktas nepriklausomai nuo giminės ir rūšies, kurių šie pirmieji mokytojai nesugebejo skirti, iš pradžių gavo ypatingą pavadinimą; visi individai jiems atrodė izoliuoti, tokie, kokie jie ir yra gamtoje. Jeigu vienas ažuolas vadinosi A, tai kitas — B**; todėl dėl kuo žinios buvo ribotesnės, tuo žodynas darėsi pla-

* infinityvo esamas laikas. (1782 m. leid.)

** nes, matydami du daiktus, mes pirmiausia suvokiame, kad jie — ne vienas ir tas pat, ir dažnai reikia nemaža laiko, kad pastebėtume, ką jie turi bendra. (1782 m. leid.)

tesnis. Su šia nomenklatūra susijusius sunkumus buvo nelengva pašalinti, nes, norint gyvas būtybes suskirstyti pagal bendras ir giminines žymes, reikėjo žinoti savybes ir skirtumus, reikėjo stebėti ir nustatyti, kaip sakant, reikėjo kur kas daugiau žinoti apie gamtos istoriją ir metafiziką, negu galėjo žinoti to meto žmonės.

Be to, bendrosios sąvokos gali susiformuoti prote tik su žodžių pagalba, o intelektas juos suvokia tik per sakinius. Tai — viena priežastčių, kodėl gyvūnai negali turėti tokių sąvokų ir kodėl jie niekada negales įgyti tos tobulėjimo galimybės, kuri nuo šių sąvokų priklauso. Kai beždžionė nedvejodama pereina nuo vieno riešuto prie kito, argi mes galvojame, kad ji turi bendrą šios rūšies vaisių sąvoką ir kad susidarytą pirmavaizdį ji lygina su šiais dviem atskirais daiktais? Aišku, ne; bet vieno šių riešutų vaizdas sužadina jos atmintyje pojūčius, sukeltus kito, o jos akys, tam tikru būdu jau prisitaikiosios, išpėja jos skonio organą, kaip jis turi prisitaikyti. Bet kokia bendra sąvoka yra grynai protinė; tačiau vos tik šiek tiek įsimašo vaizduotė, sąvoka iškart tampa speciali. Pasistenkite įsivaizduoti medį apskritai — šitai jums niekada nepavyks; nepriklausomai nuo jūsų valios jūs matysite jį mažą arba didelį, tankų arba retalapį, šviesų arba tamsų; ir jeigu nuo jūsų priklausytų matyti jame tik tai, kas būdinga bet kokiam medžiui, tai šis vaizdas nebūtų panašus į medį. Tai, kas egzistuoja tik kaip grynai abstrakcija, taip pat galima pamatyti panašiu būdu arba suvokti tik per kalbą. Vien tik trikampiio apibrėžimas duos tikrą supratimą apie jį; bet vos tik jūs įsivaizduosite trikampį, jis taps būtent tokiu, o ne kitokiu trikampiu, ir jūs būtinai suteiksite jam apčiuopiamas linijas arba dažytą plokštumą. Vadinasi, kad turėtume bendras sąvokas, reikia tarti sakinius, reikia kalbėti; nes vos tik vaizduotės darbas nutrūksta, protas tik kalbos dėka juda į priekį. Taigi, jeigu pirmieji išradėjai galėjo duoti pavadinimus tik jau turimoms sąvokoms, tai aišku, kad pirmieji daiktavardžiai nie-

kada negalėjo būti niekas kitas, kaip tik tikriniai daiktavardžiai.

Bet kai man nesuprantamais būdais mūsų naujai iškepti gramatikai pradėjo piešti savo sąvokas ir apibendrinti žodžius, išradėjų nemokšiskumas turėjo apriboti šį metodą gana siaurais rėmais; kadangi iš pradžių jie, giminių ir rūšių nežinodami, pernelyg padidino individų pavadinimų skaičių, vėliau jie sudarė jau labai mažai rūšių ir giminių, nes būtybių nenagrinėjo visų šių skirtumų požūriu. Norint pastūmėti skirstymą pakankamai toli į priekį, reikėjo daugiau patyrimo ir žinių, negu jie galėjo turėti, reikėjo daugiau tyrinėti ir dirbti, negu jie norėjo. O jeigu ir šiandien kasdien atrandamos naujos rūšys, iki šiol likdavusios mūsų nepastebėtos, pagalvokite, kiek jų turėjo nepastebėti žmonės, kurie apie daiktus sprendė tik iš pirmo žvilgsnio. Kalbant apie pradines kategorijas ir bendriausias sąvokas, nėra reikalo pridurti, kad jos taip pat turėjo likti nepastebėtos. Argi jie galėjo, pavyzdžiui, įsivaizduoti arba suprasti tokius žodžius, kaip materija, dvasia, esmė, būdas, vaizdas, judėjimas, jeigu net mūsų filosofai, taip seniai juos vartojantys, patys sunkiai gali juos suprasti ir, kadangi sąvokos, kurias mes siejame su šiais žodžiais, yra visiškai abstrakčios, neranda jiems jokio prototipo gamtoje?

Aš sustosiu prie šių pirmųjų žingsnių ir maldauju savo teisėjus liautis skačius ir pagalvoti: išradus daiktavardžius, t. y. lengviausiai sukuriamą kalbos da-
lį, koki kelią dar turėjo nueiti kalba, kad galėtų reikšti visas žmonių mintis, kad galėtų įgyti pastovią formą, kad ja būtų galima viešai kalbėti ir per ją daryti poveikį visuomenei? Aš maldauju juos pamąstyti apie tai, kiek reikėjo laiko ir žinių skaičiams, žodžiams, žymintiems abstrakčias sąvokas, aoristams ir visiems veiksmožodžių laikams, dalelytėms, sintakse išrasti, išmokti sudaryti sakinius, sprendimus ir sukurti visą kalbos loginę sistemą. Na, o aš pats, įbaugintas vis didėjančių sunkumų ir įsitikinęs, kad, kaip jau beveik įrodyta, kalbos negalėjo atsirasti ir įsitvirtinti grynai žmo-

giškų priemonių dėka, visiems norintiems palieku nagrinėti šį sunkų klausimą: kas buvo reikalingiau — ar jau susiformavusi visuomenė kalboms įvesti, ar jau išrastas kalbos visuomenei sukurti?

Kad ir kokia būtų kalbos ir visuomenės kilmė, vis dėlto tai, kaip mažai gamta pasirūpino padėti žmonėms suartėti bendrų poreikių pagrindu ir palengvinti jiems naudotis kalba, rodo, kaip silpnai ji išvystė jų sugebėjimą bendrai gyventi ir kaip mažai ji prisidėjo prie viso to, ką jie padarė, kad sutvirtintų visuomenės saitus. Iš tikrųjų sunku įsivaizduoti, kodėl šioje pirmąsčioje būklėje žmogui būtų labiau reikėję kito žmogaus, negu beždžionei arba vilkui — į juos panašiu; net jeigu tartume, kad jis jautė šį poreikį, kokia priežastis galėjo paskatinti kitą žmogų atsiliepti į jo norą; pagaliau, jei taip ir būtų buvę, kaip jie būtų galėję sutarti dėl vieno ar kitų sąlygų. Mums be paliovos kartojama, aš tai žinau, kad nebuvo nieko nelaimingesnio už žmogų šioje būklėje; ir jeigu tikrai, kaip aš manausi įrodęs, tik po daugelio amžių žmogui atsirado noras ir galimybė išeiti iš šios būklės, dėl to reiktų kaltinti gamtą, o ne tą, kurį ji būtent tokį sukūrė. Tačiau, jeigu aš teisingai suprantu žodį *nelaimingas*, tai šis žodis arba yra visai beprasmiškas, arba jis reiškia tik skausmingus praradimus ir kūno ar dvasios kančias; o jei taip, tai aš labai norėčiau, kad man paaiškintų, kokias nelaimes gali patirti laisva, ramios sielos ir sveiko kūno būtybė. Aš klausiu, kuris gyvenimo būdas — pilietinės ar prigimtinės visuomenės — tokiomis sąlygomis gyvenančiam greičiau gali tapti nepakeliamas? Aplink save mes matome beveik vien tik tokius žmones, kurie skundžiasi savo gyvenimu, ir daugelį tokių, kurie atima sau gyvybę, jeigu tai jų valioje; dievo ir žmonių įstatymai drauge sunkiai gali sustabdyti šią netvarką. Ar teko jums girdėti, klausiau aš, kad laukinis, būdamas laisvas, būtų nors pagalvojęs skųstis savo gyvenimu ir nusižudyti? Tad ne taip išdidžiai spręskime, kur glūdi tikroji žmonių nelaimė. Priešingai, kas galėjo būti nelaimingesnis už laukinį

žmogų, žinių apakintą, aistrų iškankintą ir samprotaujantį apie kitokią būklę, negu jo. Labai išmintingai buvo numatyta, jog šio žmogaus galioje esantiys sugebėjimai turėjo vystytis tik tada, kai jau atsirado progų juos lavinti, kad jie pirma laiko nepasirodytų nereikalingi ir apsunkinantys arba prireikus — pavėluoti ir nenaudingi. Vien tik instinkte glūdėjo visa, kas jam buvo būtina prigimtinėje būklėje; o apsisivietusiame prote glūdi tik tai, kas jam būtina, gyvenant visuomenėje.

Iš pirmo žvilgsnio atrodo, kad žmonės šioje būklėje, nepalaikę jokių moralinio pobūdžio santykių ir neturėję konkrečių pareigų, negalėjo būti nei geri, nei blogi ir neturėjo nei ydų, nei dorybių; žinoma, jeigu, suvokdami šiuos žodžius tam tikra fizine prasme, nevadinsime ydomis tų individo ypatybių, kurios gali pakankti savausiai, o dorybėmis — tų ypatybių, kurios gali jam padėti išsaugoti save. Tokiu atveju dorybingiausių reiktų laikyti tą, kuris mažiausiai priešintųsi paprasčiausios gamtos impulsams. Bet jeigu mes nenukrypsime nuo įprastos šio žodžio prasmės, tai geriau kol kas neskelbkime savo sprendimo šiuo klausimu ir nepasiduokime mūsų prietarams, kol, turėdami rankose patikimą matuoklį, neištirsime, ar civilizuoti žmonės turi daugiau dorybių, negu ydų, ar šių žmonių dorybės teikia jiems daugiau naudos, negu ydos padaro žalos, ar jų žinių vystymasis pakankamai atlygindamiems daryti vienas kitam gera, ar, apskritai, ta na jiems už tą blogį, kurį jie padaro vienas kitam, mokydamiems daryti vienas kitam gera, ar, apskritai, ta jų būklė, kai jie neturėjo ko prarasti, kai jiems nereikėjo nei bijoti blogio, nei laukti iš kieno nors gero, nebuvo pranašesnė už tą, kai jie, tapę nuo visko priklausomi, išpareigoja tikėtis visko iš tų, kurie neišpareigoja ką nors jiems duoti.

Labiausiai nesukubėkime kartu su Hobsu teigti⁴⁴, kad žmogus, kol jis neturi supratimo apie gerį, iš pirmųjų yra blogas, kad jis ydingas, kol nepažįsta dorybės; kad jis visada atsisako padėti į save panašiesiems, jeigu nesijaučia privalęs tai daryti, ir kad, remdamasis

teise valdyti jam būtinus daiktus — teise, kurią ne be pagrindo pasisavina,— jis neišmintingai manosi esąs vienintelis viso pasaulio šeimininkas. Hobsas labai gerai suprato visų šiuolaikinių prigimtinės teisės apibrėžimų nepakankamumą, bet pasekmės, kurias jis išveda iš savo paties apibrėžimo, rodo, kad jis teikia jam reikšmę, kuri ne mažiau klaidinga. Remdamasis savo nustatytais principais, šis autorius būtų turėjęs teigti, kad prigimtinė būklė — tai tokia būklė, kurioje mūsų rūpinimasis savisauga mažiausiai kenkia kitų rūpinimuisi savisauga, ir, vadinasi, ši būklė — pati palankiausia taikai ir pati tinkamiausia žmonių giminei. Bet jis tvirtina kaip tik priešingai, kai į tai, kas sudaro laukinio žmogaus rūpinimąsi savo savisauga, visai ne vietoje įjungia būtinybę tenkinti daugybę aistrų, kurios yra visuomenės padarinys ir dėl kurių pasidarė būtina įvesti įstatymus. Piktas, sako jis, tai stiprus vaikas. Reikia išaiškinti, kad laukinis yra stiprus vaikas. Tarkime, kad dėl to mes su juo sutiktume; kokią išvadą jis iš to padarytų? O jeigu, būdamas stiprus, šis žmogus lygiai taip pat priklausė nuo kitų, kaip ir būdamas silpnas, ir nėra tokio kraštutinumo, kuris galėtų jį sulaukyti: jis primuštų savo motiną, jeigu ši per daug uždelstų paduoti jam krūtį; jis pasmaugtų vieną savo jaunesniųjų brolių, jeigu šis jam įgristų; jis iškąstų į koją kitam, jeigu tas jį pastumtų arba sutrikdytų jo ramybę. Bet būti stipriam ir drauge priklausomam — tai dvi prielaidos, kurios šalina viena kitą prigimtinės būklės sąlygomis: žmogus silpnas, kol jis priklausomas; tačiau nuo priklausomybės jis išsivaduoja anksčiau, negu tampa stiprus. Hobsas išleido iš akių tai, kad ta pati priežastis, kuri, kaip teigia mūsų juristai, trukdo laukiniams panaudoti savo protą, drauge, kaip teigia jis pats, trukdo jiems piktnaudžiauti savo sugebėjimais. Taigi galima būtų pasakyti, kad laukiniai kaip tik dėl to nėra blogi, kad jie nežino, ką reikėtų būti geriems; nes ne žinių vystymasis ir ne įstatymo varžtai, o aistrų netrikdomumas ir ydų nežinojimas trukdo jiems daryti bloga: *Tanto plus in illis pro-*

licit vitiorum ignorantio quam in his cognitio virtutis 45. Tarp kitko, yra dar vienas pradas, į kurį Hobsas neatkreipė dėmesio ir kuris, duotas žmogui, kad tam tikromis aplinkybėmis nežabotų jo savimeilę arba savisaugos siekimą, kol dar negimė savimeilės jausmas, sušvelnintų įgimtu pasiūlykštėjimu, kurį jis patiria, matydamas į save panašaus kancias, sumažina jo uolumą kovoje už savo gerovę. Manau, kad man nėra ko bijoti kokių nors prieštaravimų, jeigu aš atiduosiu žmogui tą vienintelę įgimtą dorybę, kurią turėjo pripažinti netgi pats pikčiausias žmonių dorybių koneveikėjas 46. Aš turiu omenyje gailėstį, įgimtą užuojautą tokioms pat silpnoms, kaip ir mes, būtybėms, kurioms gresia tiek pat nelaimių, kaip ir mums: ši dorybė tuo labiau visa apimanti ir tuo naudingesnė žmogui, nes ji pirmesnė už bet kokią mąstymą ir tokia natūrali, kad net tarp gyvulių kartais galima pastebėti ryškių jos požymių. Jau nekalbant apie motinų švelnumą savo jaunikliams ir apie pavojus, kuriuos jos drąsiai patinka, kad apgintų nuo jų savo mažylis, argi mums netenka kasdien stebėti, kaip arkliai bjauru sumindžioti kokią nors gyvą būtybę. Kiekvienas gyvūnas jaučia savotišką nerimą, pamatęs negyvą tos pačios rūšies gyvūną; yra netgi tokių, kurie savo broliams surengia kažką panašaus į laidotuves; gailus į skerdyklą pakliuvusio gyvulio bliovimas liudija, kokį išpūdį jam padaro šis siaubingas jį sukrciantis reginys. Mes su malonumu pastebime, kad ir „Pasakėčios apie bites“ autorius, priverstas pripažinti žmogų esant gailėstingą ir jautrią būtybę, pavyzdyje, kurį jis šia proga pateikia, išsizada savo įmantraus ir šalto stiliaus, priešia mums jaudinantį paveikslą uždaryto žmogaus, kuris mato, kaip už lango laukinis žvėris išplėšia iš motinos glėbio vaiką, savo mirtį nešančiais dantimis triuškina silpnos jo sąnarius ir nagais drasko virpančius šio kūdikio vidurius. Kaip siaubingai turi jaudintis ludininkas tokios scenos, kuri visiškai neliečia jo paties! Kokias kancias, matydamas šį reginį, jis turi patirti dėl to,

kad niekuo negali padėti nei apalpusiai motinai, nei mirštančiam kūdikiui.

Toks yra grynai natūralus polėkis, pirmesnis už bet kokią apmąstymą, tokia yra jėga natūralios užuojautos, kurią net ir labiausiai sugedusiems papročiams labai sunku sunaikinti, nes kasdien matom, kaip mūsų spektakliuose susigraudina ir lieja ašaras dėl kokio nors nelaimėlio negandų tas, kuris, būdamas tirno vietosje, dar labiau apsunkintų savo priešo kancias*. Mandevislis puikiai suprato, kad, nepaisant visų moralinių principų, žmonės amžinai būtų likę pabaisomis, jeigu gamta, be proto, nebūtų apdovanojusi jų užuojautą; bet jis neįžvelgė, kad jau vien iš šios savybės atsiranda visos visuomeninės dorybės, kurių jis nenori žmonėms pripažinti. Iš tikrųjų, kas yra kilniadvasiškumas, gailėstingumas ir žmoniškumas, jei ne užuojautata silpniesiems, kaltiesiems arba žmonių giminei apskritai? Gėrio troškimas ir netgi draugystė, gerai pažiūrėjus, yra nuolatinės užuojautos, nukreiptos į konkrečią būtybę, rezultatas; nes trokšti, kad kas nors nekentėtų,— argi tai nereikškia trokšti, kad jis būtų laimingas? Jeigu tiesa, kad užuojauta tėra tik toks jausmas, kuris pastato mus į kenčiančiojo padėtį,— instinktyvus ir stiprus laukinio žmogaus, išsivystęs, bet silpnas pilietinės būklės žmogaus jausmas,— tai mano žodžių teisingumas dar labiau patvirtinamas. Iš tikrųjų užuojauta bus tuo stipresnė, kuo glaudžiau gyvūnas žiūrovas sutapatins save su kenčiančiu gyvūnu. Juk aišku, kad prigimtinėje būklėje šis sutapatinimas turėjo būti nepalyginamai stipresnis, negu tokioje būk-

* Jis būtų kaip kraugerys Sula⁴⁷, toks jautrus nelaimėms, jeigu pats nebūvo jų priežastis, arba kaip Aleksandras Ferietis⁴⁸, kuris nesiryždavo dalyvauti jokios tragėdijos vaidinime, bijodamas, kad nepamatytų jo vaitojančio kartu su Andromacha ir Priamu⁴⁹, tačiau visiškai nesijaudindavo, girdėdamas aimanas daugybės piliečių, kuriuos kasdien žudė jo paties įsakymu.

*Mollissima corda
Humano generi dare se natura fatetur,
Quae lacrimas dedit*⁵⁰.

lėje, kai žmonės jau samprotauja. Protas pagimdo savimeilę, o mąstymas ją sustiprina; kaip tik mąstymas priverčia žmogų nukreipti savo mintis į patį save, kaip tik mąstymas atskiria žmogų nuo viso to, kas jį varžo ir slegia. Filosofija žmogų izoliuoja; tik jos paveiktas, žmogus, matydamas kenciantį, pašnabždomis sako: „Žūk, jeigu nori; man pavojus negresia“. Tik visai visuomenei gresiantys pavojai gali sudrumsti ramų filosofo miegą ir pakelti jį iš lovos. Galima nebaudžiamam papjauti artimą po jo langu; jam pakanka rankomis užsikimšti ausis ir šiek tiek nuraminti save nesudėtingais argumentais, kad neleistų savo bepradedančiai maištauti prigimčiai sutapatinti save su tuo, kurį žudo. Laukinis žmogus visiškai neturi šio nuostabaus talento; ir dėl išminties bei proto stokos jis visada negalvodamas pasiduoda pirmajam meilės žmogui polėkiui. Maištų, gatvių muštynių metu susirenka prastomenė, o protingas žmogus stengiasi būti atokiau; padugnės, turgaus prekiautojos išskiria mušeikas ir neleidžia garbingiems žmonėms išgalabtyti vienas kitą.

Taigi visiškai aišku, kad užuojauta — tai natūralus jausmas, kuris, susilpnindamas kiekviename individe savimeilės veikimą, padeda išsaugoti visą giminę. Jis ir priverčia mus negalvojančią skubėti į pagalbą visiems, kuriuos matome kenciant; jis ir užima prigimtinėje būklėje įstatymų, dorovės ir dorybės vietą, turėdamas tą pranašumą, kad niekas net nebando nepaklusti jo romiam balsui; kaip tik jis neleidžia jokiam stipriam laukiniui atimti iš silpno kūdikio arba ligoto senio sunkiai įgytą maistą, jeigu jis pats tikisi susirasti jo kiatoje vietoje; kaip tik jis visiems žmonėms vietoje išaukštinto pamokymo: *Elkis su kitais taip, kaip norėtum, kad su tavimi elgtųsi*, įteigia kitą natūralaus gerumo pamokymą, kuris ne toks tobulas, bet tikriausiai naudingesnis už pirmąjį: *Rūpinkis savo geroje, kaip galima mažiau kitam pakenkdamas*. Žodžiu, kaip tik ši natūralų jausmą, o ne kokius nors gudrius samprotavimus reikia laikyti pasišlykštėjimo piktadaryste, kuri patiria kiekvienas žmogus netgi nepriklausomai nuo

vienų ar kitų auklėjimo principų, priežastimi. Nors Sokratui ir jo proto žmonėms galbūt ir pavykdavo savo išminties dėka pažinti dorybę, tačiau žmonių giminė sentai jau būtų nusistojusi egzistuoti, jeigu jos išsaugojimas būtų priklausęs tik nuo samprotavimų tų, kurie ją sudaro.

Apdovanoti tokiomis neveikliomis aistromis ir tokiu išganingu stabdžiu, šie žmonės, veikiausiai pašėlę, o ne pikti, labiau besirūpinantys apsaugoti nuo blogio, negu linkę daryti bloga kitam, smarkiai tarpusavyje nesivaidijo; kadangi jie nepalaikė jokių tarpusavio santykių ir, vadinasi, nepažino nei garbės troškimo, nei nuolankumo, nei pagarbos, nei neapykantos; kadangi jie neturėjo nė mažiausio supratimo apie „mano“ ir „tavo“, kaip ir apie kokį nors tikrą teisingumą; kadangi gresiančią prievartą jie laikė lengvai pašaisomu blogiu, o ne bausmės reikalaujančia skriauda ir net nepagalvodavo apie kerštą — nebent keršydavo nesąmoningai ir nedelsdami, kaip kad šuo kandžioja į jį sviestą akmeni, — jų ginčai retai kada baigdavosi kraujo praliejimu, jei tik jie kildavo ne dėl ko nors svarbesnio už maistą. Bet čia aš išvelgiu dar vieną, pavojingesnį, dalyką, apie kurį ir belieka pakalbėti.

Tarp žmogaus širdį jaudinančių aistrų yra viena, liepsninga, nesutramdoma, kuri vieną lytį padaro reikalingą kitai; aistra siaubinga, niekinanti visus pavojus, įveikianti visas kliūtis; savo siautuliu ji, rodos, gali sunaikinti žmonių giminę, kurią jai skirta išaugoti. Kuo pavirs žmonės, tapę auka šios nežabotos ir grubios aistros, nežinančios nei gėdos, nei saiko, ir kasdien kraujo kaina atsikariaudami savo meilės objektą?

Visų pirma reikia pripažinti, kad kuo aistros siautulingesnės, tuo būtinesni įstatymai, kad jas pažabotų. Tačiau nors netvarka ir nusikaltimai, kuriuos tarp mūsų kasdien sukelia šios aistros, pakankamai gerai atskleidžia įstatymų nepakankamumą šiuo atžvilgiu, būtų nebloga iširti, ar ši netvarka neatsirado kartu su pačiais įstatymais; nes, jeigu įstatymai būtų pajėgūs

kovoti su netvarka, galima būtų bent jau pareikalauti, kad jie likviduotų tą blogį, kuris be jų apskritai negyziustuotų.

Iš pradžių meilės jausme dvasinį pradą atskirsime nuo fizinio. Fizinis — tai apskritai geismas, vieną lytį traukiąs susijungti su kita; dvasinis — tai, kas sukongretina šį geismą ir nukreipia jį tik į vieną objektą arba bent suteikia šiam geismui, nukreiptam į šį troškiamą objektą, didžiausią įtampos laipsnį. Taigi nesunkiu pastebėti, kad dvasinė meilės pusė — tai dirbtinis jausmas, pagimdytas gyvenimo visuomenėje ir labai išmaningai ir uoliai šlovinamas moterų, siekiant sustiprinti savo valdžią ir padaryti viešpataujančią tą lytį, kuri turėtų paklusti. Šis jausmas, besiremias tam tikromis grožio ir pranašumų sampratomis, kurių laukinis apskritai negali turėti, ir palyginimais, kurių jis visiškai nesugeba daryti, jam turi būti beveik nepažįstamas. Kadangi jo prote dar negalėjo susiformuoti abstrakčios teisingumo ir proporcingumo sąvokos, jo siekla nesugeba jausti susižavėjimo ir meilės, kurie, nors ir nesąmoningai, gimsta iš šių sąvokų vartojimo. Jis paklūsta tik savo temperamentui, kuriuo jį apdovanojo prigimtis, o ne skoniui, kurio jis dar negalėjo įgyti; ir bet kokia moteris jam gera.

Šie žmonės tepažįsta tik fizinę meilės pusę ir yra laimingi, nežinodami tų individualių pranašumų, kurie kursto šį jausmą ir apsunkina jį, todėl jie turi ne taip dažnai ir ne taip stipriai jausti meilės siautulio priepuolius, ir, vadinasi, jų susidūrimai turi būti retesni ir ne tokie žiaurūs. Vaizduotė, pridaranti mums tiek bėdų, laukinio širdžiai nieko nesako — kiekvienas ramiai laukia prigimties impulso ir atsiduoda jam nesirinkdamas, veikiau su pasitenkinimu, o ne aistringai; ir, vos tik poreikis patenkinamas, geismas visiškai užgesta.

Todėl negincytina, kad ir pati meilė, kaip ir visos kitos aistros, tik visuomenėje įgijo tą nesutramdomą įkarštį, dėl kurio ji taip dažnai būna pražūtinga žmonėms; ir be galo juokinga įsivaizduoti laukinius žmo-

nes be paliovos naikinancierius vienas kita, kad patenkintų savo žveriškų instinktus, tuo labiau, kad ši nuomonė prieštarauja faktams, ir, pavyzdžiui, karibai — tauta, kuri iš visų dabar egzistuojančių tautų mažiausiai nutolo nuo prigimtinės būklės, — kaip tik yra patys taikingiausi savo meilės reikaluose ir mažiausiai pavydūs, nors jie gyvena karštame klimate, kuris, atrodytų, turėtų dar labiau sustiprinti šias aistras.

Kalbant apie išvadas, kurias galima padaryti, stebint įvairias gyvūnų rūšis, susirėmimus patinų, kurie kasdien apšlaksto krauju mūsų paukštides arba savo šauksmais skardena pavasarį mūsų miškus, varždamiesi dėl patelės, pirmiausia reikia atmesti visas tarūšis, kuriose gamta kuo aiškiausiai nustatė tarp lyčių kitokius santykius, negu tarp žmonių: taigi gaidžių peštinės neduoda nė mažiausio pagrindo spręsti apie žmonių giminę. Tose gyvūnų rūšyse, kur proporcijos labiau išlaikytos, tokių kautynių priežastis gali būti tik patinų skaičiaus persvara, lyginant su patelių skaičiumi, arba buvimas tokių laikotarpų, kai patelės visiškai neprisileidžia patinų, bet čia mes vėl grįžtame prie pirmosios priežasties, nes jeigu kiekviena patelė prisileidžia patiną tik du mėnesius per metus, tai patelių skaičius tarsi sumažėja penkiomis šeštosiomis. Tačiau nė vieno šių atvejų negalima pritaikyti žmonių giminei, kur patelių skaičius paprastai viršija patinų skaičių ir kur niekada neteko pastebėti, netgi tarp laukinių, kad patelės, kaip kitose rūšyse, periodškai tai ieškotų patinų, tai jų visiškai neprisileistų. Be to, kadangi daugeliui šių gyvūnų poravimosi periodas prasideda vienu metu visai rūšiai, ateina siaubingas visuotinio susijaudinimo, sąmyšio ir kautynių dėl patelės momentas, kurio apskritai niekada nebūna tarp žmonių, nes žmonių giminėje meilė niekada nebūna susijusi su vienais ar kitais periodais. Todėl pagal kai kurių gyvūnų kautynes dėl patelės negalima teigti, jog ir žmogus pirmykšteje būklėje tikriausiai panašiai elgėsi, o jeigu tokią išvadą ir galėtume pa-

daryti, tai, kadangi šie kivirčiai visiškai nenaikina kitų gyvūnų rūšių, reikėtų bent jau manyti, jog jos ir mūsų giminei nebūtų pragaištingesnės ir, visiškai aišku, pirmykšteje būklėje būtų ne tokios niokojančios, kaip visuomenėje, ypač tose šalyse, kur dorovė yra dar šio to verta ir kur meilužių pavydas ir vyrų kerštas kasdien sukelia dvikovas, žudynes ir dar blogiau; kur amžinos ištikimybės pareiža tarnauja tik tam, kad skatintų svetimoteriavimą, ir kur patys susilaikymo ir garbės įstatymai neišvengiamai didina ištvirkavimą ir abortų skaičių.

Padarykime išvadas: laukinis žmogus, kuris, klaidiodamas po miškus, nepasižymėjo darbštumu, nemokėjo kalbėti, neturėjo pastogės, su niekuo nekariavo ir su niekuo nebendravo, neieškojo į save panašių ir nejautė jokio noro jiems kenkti, netgi galbūt nė vieno jų atskirai nepažinojo, mažą aistrų teturėjo ir, tenkindamasis savimi, turėjo tik tuos jausmus ir žinias, kurie atitiko tokią jo būklę: jautė tik tikruosius savo poreikius, žiūrėjo tik į tai, kas, kaip jam atrodė, jį domino, ir jo intelektas darė ne didesnę pažangą, kaip jo tuščiagarbiškumas. Jeigu jis atsitiktinai padarydavo kokį nors atradimą, tai negalėdavo niekam apie tai pranešti, nes jis net savo vaikų nepažinojo. Išradimas žūdavo drauge su išradėju. Nebuvo nei švietimo, nei pažangos; tuščiai dauginosi kartos; kadangi kiekviena jų pradėdavo nuo to paties taško, ištisi amžiai slinko, paženklinti tuo pačiu pirmykščiu grubumu; giminė buvo jau sena, o žmogus vis dar likdavo kūdikis.

Aš taip ilgai kalbėjau apie šią tariamą pirmykštę žmogaus būklę dėl to, kad man reikia sunaikinti senus paklydimus ir įsigalėjusius prietarus ir aš maniausi privaišą prisikasti iki šaknų ir, remdamasis tikrai prigimtine būkle, parodyti, kad nelygybė, tegu ir prigimtine, šioje būklėje neturėjo tokio masto ir reikšmės, kaip tvirtina mūsų rašytojai.

Iš tikrųjų nesunku pastebėti, kad daugelis ypatybių, sudarančių skirtumus tarp žmonių, laikomos prigimtinėmis, tuo tarpu jos yra pagimdytos ipročių ir gy-

venimo būdo skirtumų, būdingų žmonėms visuomenėje. Pavyzdžiui, kūno sudėjimo tvirtumą ar gležnumą bei nuo to priklausancią jėgą ar silpnumą dažnai daugiausia nulemia tai, užgrūdino ar išlepijo žmogų auklėdami, o ne pradinė jo kūno sandara. Tas pat ir su proto jėgomis; be to, auklėjimas ne tik sukuria skirtumus tarp išlavintų ir neišlavintų protų, bet ir padidina skirtumus tarp pirmųjų pagal jų išlavinimo lygį. Jeigu vienu keliu eis mižinas ir nykštukas, tai kiekvienas žengtas žingsnis suteiks mižinui naują pranašumą. Jeigu mes didžiulę skirtingų sluoksnių žmonių auklėjimo metodų ir gyvenimo būdo įvairovę piletinėje visuomenėje sugretinsime su gyvuliško ir laukinio gyvenimo, kai visi maitinasi tuo pačiu maistu, taip pat gyvena ir daro tiksliai vieną ir tą patį, paprastumu ir vienodumu, mes suprasime, kokie nereikšmingi turi būti skirtumai tarp žmonių prigimtinėje būklėje, palyginti su visuomene, ir kaip nelygybė, kurią gimdo visuomenės įstatymai, turi padidinti prigimtinių žmonių nelygybę.

Bet jeigu gamta, savo dovanas dalydama, ir būtų, kaip teigiama, buvusi tokia neobjektyvi, tai kokią pranašumą kitų atžvilgiu būtų igiję tie, kuriems ji būtų buvusi palankiausia, kai joks tarpusavio bendravimas buvo beveik neįmanomas? Teu, kur nėra jokios meilės, kuriems galams ten grožis? Kokia nauda iš proto žmonėms, kurie visai nemoka kalbėti, ar iš gudrumo tiems, kurie neturi vienas su kitu jokių reikalų? Aš be paliovos girdžiu kartojant, kad stipresnieji išnaudos silpnesnius. Bet tegu man paaiškina, kaip jie supranta žodį „išnaudojimas“. Vieni su prievartos pagalba viešpataus, kiti vaitos, priversti paklusti visoms pirmųjų užgaidoms. Visa tai aš matau tarp mūsų, bet nesuprantu, kaip galima tą patį sakyti apie laukinius, kuriems ne taip jau lengva būtų išaiškinti, kas tai yra pavergimas ir viešpatavimas. Aišku, žmogus gali pasiglemžti kito surinktus vaisius, laimikį, kurį tasai užmūsė, urvą, atstojusį jam pastogę; bet kaip jis galės priversti kitą jam paklusti? Ir kokie priklausomybės

visiškai gali sieti žmones, kurie nieko neturi? Jei mane kvatrys iš vieno medžio, aš pereisiu į kitą; jeigu man neduos ramybės vietoje, kas man neleis nueiti į kitą? Jeigu atsiras žmogus, kur kas stipresnis už mane ir, be to, toks ištvirkęs, toks tinginis ir toks žiaurus, kad privers mane surasti jam meisto, tai kaipgi jis tada dykinės? Jam teks nė minutei nepaleisti manęs iš akių ir, einant miegoti, rūpestingai surišti mane iš šalmės, kad nepabėgčiau ir jo neužmuščiau, t. y. jam teks savanoriškai pasmerkti save daug sunkesniai darbui, negu tas, kurio jis panorėtų išvengti, arba tas, kurį jis suverstų man. O jeigu, nepaisant viso to, jo bendrumas nors minutei susilpnės? Jeigu netikėtai triukšmas privers jį pasukti galvą? Aš pabėgėsiu mišku dvidešimt žingsnių --- ir štai mano grandinės sutrauktos, ir jis manęs daugiau niekada gyvenime nepamatys.

Net nesigilinant daugiau į šias nereikalingas smulkmenas, kiekvienam turi būti aišku, kad vergijos pantiškai susiformuoja iš žmonių tarpusavio priklausomybės bei juos vienijančio poreikio santykiuoti vienas su kitu, ir todėl neįmanoma pavergti žmogaus, pirma nepastacių jo į tokia padėtį, kad jis negalėtų išsiversti be kito: šitokia padėtis nebūdinga prigimtinėi būklei, ir todėl šioje būklėje kiekvienas laisvas nuo jungo, o stipresniojo įstatymas tenai negalioja.

Po to, kai aš įrodžiau, kad prigimtinėje būklėje nelygybė vos jaučiama ir kad jos įtaka šioje būklėje beveik lygi nuliui, man reikia paanalizuoti jos kilmę ir vystymąsi tolesnėje žmogaus proto raidoje. Po to, kai aš parodžiau, kad *sugebejimas tobulėti*, visuomeninės dorybės ir kiti sugebejimai, kuriuos prigimtinis žmogus potencialiai turėjo, niekada negalėjo išsivystyti patys savaime, kad tam buvo būtinas atsitiktinis daugelio išorinių priežasčių derinys, kuris galėjo niekada ir neatsirasti ir be kurio žmogus taip ir būtų likęs savo pradinėje būklėje, man dar reikia apžvelgti ir sugretinti įvairius atsitiktinumus, galėjusius skatinti žmogaus proto tobulėjimą, drauge sukeliant žmonių gimim-

nės išsigimimą, paversti žmogų pikta būtybe, sugebančia bendrauti, ir nuo tokios tolimos epochos galiausiai prieiti tą laiką, kai žmogus ir pasaulis tapo tokie, kokius mes juos matome.

Prisipažįstu, kad įvykiai, kuriuos man teks aprašyti, galėjo klostytis įvairiai, ir todėl pasirinkdamas aš galiu vadovautis tik vienais ar kitais spėjimais; tačiau šie spėjimai ne tik tampa įrodymais, jeigu jie yra labiausiai tikėtini iš tų, kuriuos galima išvesti iš daiktų prigimties, ir yra vienintelės galimos priemonės tiesai atskleisti,— išvados, kurias aš ketinu padaryti iš šių spėjimų, dėl to visiškai nebus hipotetiškos, nes, remiantis ką tik mano nustatytais principais, negalima sukurti jokios kitos sistemos, kuri neduotų tų pačių rezultatų ir iš kurios aš negalėčiau padaryti tų pačių išvadų.

Todėl man nebereikės plėtoti savo samprotavimų apie tai, kaip laiko tarpas, skiriantis mus nuo šių įvykių, kompensuoja mums nepakankamą jų patikimumą, apie visai nereikšmingų priešasčių stulbinančią jėgą, jeigu jos veikia nuolatos; apie tai, kad negalima sugriauti kai kurių hipotezių, jeigu, kita vertus, mes negalime suteikti joms neginčytinų faktų reikšmės; apie tai, kad jeigu mes turime du patikimus faktus ir mums reikia susieti juos tarpinių faktų, nežinomų arba tyrinėjamų, grandine, tai istorija, jeigu ji egzistuoja, turėtų pateikti mums tuos jungiančius faktus; jeigu faktų neužtenka, tai filosofija turėtų nustatyti panašius faktus, galinčius susieti pirmuosius; pagaliau spręsti apie tai, kiek įvairių faktų panašumas suveda juos į žymiai mažesnę skaičių įvairių kategorijų, negu mums atrodo. Man pakanka pateikti šiuos dalykus savo teisejų svarstymui; man pakanka taip pasiegti, kad paprastiesiems skaitytojams jau nebereiktų jų analizuoti.

Pirmasis, kuris, aptvėręs žemės sklypą, sumanė pasakyti: „Čia mano!“ ir rado tokių lengvatikių žmonių, kad juo patikėjo, buvo tikrasis pilietinės visuomenės ikūrėjas. Kiek nusikaltimų, karų, žudynių, nelaimių ir baisumų žmonių giminei būtų padėjęs išvengti tas, kuris, išrovęs kuolus arba užlyginęs griovį, būtų sušukęs i save panašioms: „Neklausykite šito apgaviko; jūs žuvgė, jeigu pamiršite, kad žemės vaisiai — visų, o žemė — niekieno!“ Tačiau, matyt, reikalas tada jau buvo pasiekęs tokį laipsnį, jog ilgiau nebegalėjo likti toje pačioje būklėje, nes nuosavybės sąvoka, priklausanti nuo daugelio kitų sąvokų, atsiradusių anksčiau už ją ir tik palaipsniui susiformavusių, žmogaus prote užgimė ne iš karto. Reikėjo padaryti nemažą pažangą, įgyti daugybę žinių ir įgudžių, pertelkti ir gausinti juos iš kartos į kartą, kol buvo pasiekta ši paskutinė prigimtinės būklės riba. Todėl pradėsime nuo ankstesnės stadijos ir pabandydysime tik vienu požiūriu apžvelgti šį lėtą įvykių ir žinių vystymąsi, laikydamiesi jų natūralaus nuoseklumo.

Pirmasis žmogaus jausmas buvo pajautimas, kad jis gyvena; pirmasis jo rūpestis — savisauga. Žemės vaisiai teikė jam visa, kas buvo būtina jo egzistencijai; instinktas išmokė jį jais naudotis. Alkis ir kiti potraukiai vertė jį paeilui išmėginti tai vieną, tai kitą egzistavimo būdą; ir tarp šių potraukių buvo vienas, skatinęs jį tęsti savo giminę: šią aklą, jokio širdies jausmo neturinčią aistrą lydėdavo tik grynai gyvuliškas aktas. Patenkinusios poreikį, abi lytys daugiau viena kitos nebepažindavo; netgi kūdikis nieko nebereikšdavo motinai, kai tik galėdavo be jos apsieiti.

Tokia buvo gimstancio žmogaus padėtis; toks buvo gyvenimas gyvuliu, kuriam iš pradžių buvo prieinami tik grynai pojūčiai ir kuris vos vos naudojosi gamtos teikiamaisiais vaisiais, dar visiškai negalvodamas ką nors iš jos atkariauti. Bet greitai jis susidūrė su sunkumais; reikėjo išmokyti juos įveikti. Medžių aukštumas, trukdęs žmogui pasiekti vaisius; gyvūnų, norėjusių maitintis tais pačiais vaisiais, konkurencija; kai kurių gyvūnų, kėlusių pavojų jo gyvybei, plėšrumas,— visa tai vertė žmogų atkakliai lavinti savo kūną; reikėjo tapli vikriam, greitam, stipriam kovoje. Natūralūs ginklai — medžių šakos ir akmenys — greitai pakliuvo į jo rankas. Jis išmoko nugalėti gamtines kliūtis, kautis, kai prisieidavo, su kitais gyvūnais, atsikovoti savo maitinimą netgi iš kitų žmonių arba susirasti sau naujo maitos vietą to, kurį tekdavo atiduoti stipresniam.

Plėčiantis žmonių giminei, sunkumų, kaip ir žmonių, gausėjo. Dirvožemių, klimato, metų laikų skirtumai turėjo sukelti ir žmonių gyvenimo būdo skirtinumus. Nederliaus metalai, ilgos ir žvartios žiemos, svilnianti kaitra vasarą, naikinanti visą augmeniją, reikalavo iš jų naujo išradimo. Jūrų ir upių pakrantėse žmonės išranda valą ir kabliuką, tampa žvejais ir pradeda maitintis žuvimi. Miškuose jie darosi lankus ir strėles, tampa medžiotojais ir kariais. Šaltose šalyse jie rengiasi užmuštų gyvulių kailiais. Perkūnija, vulkano išsiveržimas arba koks nors kitas laimingas atsitiktinumas supažindina juos su ugnimi — nauja kovos su rūsčia žiema priemone; jie išmoksta išsaugoti ugnį, veliau — ją įkurti ir galiausiai virsti ant jos mėsa, kurią iki tol rydavo žalia.

Sis nuolat pasikartojantis įvairių gyvūnų būtybių greitinimas su savimi ir tarpusavyje, suprantama, turėjo pagindyti žmogaus protą kai kurių santykių vaizdinius. Šie santykiai, išreikšiami žodžiais: didelis, mažas, stiprus, silpnas, greitas, lėtas, bailus, drąsus, ir kitos panašios sąvokos, lyginamos būtinumo atveju ir, be to, beveik nesąmoningai, pagaliau pagimde žmoguje kažką panašaus į mąstymą, arba, veikia, kažkokį me-

chaniską išmintingumą, kuris padiktuodavo jam jo saugumui būtiniausias atsargumo priemones.

Naujos žinios, atsiradusios kaip šio vystymosi rezultatas, padidino jo pranašumą kitų gyvūnų atžvilgiu ir privertė jį suvokti šį pranašumą. Jis išmoko spęsti gyvūnams spąstus, jis tūkstančiu būdų stengėsi juos pergudrauti; ir nors daugelis tų gyvūnų, kurie galėjo būti jam naudingi arba pavojingi, pranoko jį jėga grumtynėse ir greičiau už jį begiojo, jis ilgainiui tapo pirmųjų viespačiu ir antrųjų siaubu. Todėl pirmasis žmogaus į save mestas žvilgsnis sužadino jame pasididžiavimo jausmą; todėl, vos išmokęs skirti įvairių būtybių padėtį viena kitos atžvilgiu ir pripažinęs save pirmuoju savo rūšies atstovu, jis jau pamažu rengėsi pretenduoti į tą pirmąją vietą ir kaip individas.

Nors į jį panašūs jam ir nebuvo tuo, kuo jie yra mums, nors vargu ar jis bendravo su jais daugiau, negu su kitais gyvūnais, vis dėlto savo stebėjimuose jis jų neužmiršo. Panašūs broožai, kuriuos jis ilgainiui galėjo pastebėti tarp jų, tarp savo patelės ir paties savęs, vertė jį manyti, jog yra ir kitų panašių broožų, iki šiol jo nepastebėtų; matydamas, kad jie visi elgiasi taip pat, kaip ir jis elgtųsi panašiomis aplinkybėmis, jis priešė išvadą, kad ir jie galvoja ir jaučia visiškai taip pat, kaip ir jis; ir ši svarbi tiesa, tvirtai įsigalėjusi jo protė tokios pat patikimos, kaip ir loginė operacija, bet greitesnė už ją intuicijos dėka, privertė jį laikytis geriausių elgesio taisyklių, kurių jis privalejo su jais laikytis, kad užsitikrintų pranašumą ir saugumą.

Patyrimo išmokytas, kad gerovės siekimas — vienas žmogaus poelgių variklis, jis sugebėjo atskirti tuos retus atvejus, kai bendri interesai leido jam tikėtis ir save panašių pagalbos, ir tuos dar retesnius atvejus, kai konkurencija vertė jį jų saugotis. Pirmuoju atveju jis susivienydavo su jais į vieną bandą arba daugelį daugiausia į savotišką laisvą asociaciją, kuri nieko niekuo neįpareigodavo ir kuri egzistuodavo tik tol, kol egzistuodavo trumpalaikis ją sukūręs poreikis. Antruoju atveju kiekvienas stengėsi atsidurti patoges-

neje padėtyje arba atvirai panaudodamas jėgą, jeigu manė tai esant galima, arba vikrumu ir apskrumu, jeigu jautėsi esąs silpnėsnis.

Štai kaip žmonės, patys to nepastebėdami, galėjo igyti tam tikrą grubų supratimą apie savitarpio išpa-reigojimus ir apie tai, ar naudinga juos vykdyti; bet, žinoma, tik tiek, kiek to reikalavo gyvybiškai svarbūs ir juntami interesai, nes jie nežinojo, kas yra išvalgu-mas, ir ne tik negalvojo apie tolimą ateitį, bet nesusi-mąstydamo netgi apie rytdieną. Jeigu medžiodavo el-nią, tai kiekvienas gerai suprasdavo, kad privalo būti savo poste, tačiau jeigu netoliese kurio nors prabėg-davo kiškis, neabejotina, jog tasai be sąžinės grauži-mo puldavo jį vytis ir, prisivijęs savo grobį, visiškai nesijaudindavo dėl to, kad šitaip paliko be grobio sa-vo draugus.

Nesunku suprasti, kad tokiam bendravimui reikėjo ne ką subtilesnės kalbos už varnų ar beždžionių, susi-renkančių į pulką panašiais tikslais. Neartikuliuoti gar-sai, daug gestų ir keletas garsus pamėgdžiojančių šūks-nių ilgą laiką buvo visuotinė kalba; kiekvienoje vie-tovėje pridedant po keletą artikuliuotų ir sąlyginių garsų, kurių atsiradimą, kaip minėjau, sunku paaiš-kinti, susikūrė savitos, tačiau grubios ir netobulos kal-bos; panašias kalbas ir šiandien vartoja įvairios lau-kinės tautos.

Aš peršoku daugybę amžių, genamas greitai bėgan-čio laiko ir daugybės dalykų, apie kuriuos turiu papa-sakoti; be to, iš pradžių vystymasis buvo beveik ne-pastebimas, o kuo lėčiau įvykiai keičiasi, tuo greičiau galima juos aprašinėti.

Pirmosios sėkmės žmogui suteikė galimybę spar-čiau daryti pažangą. Lavėjant protui, tobulejo išradin-gumas ir įgūdžiai. Greitai žmonės liovėsi nakvoje po pirmu pasitaikiusiu medžiu arba slėpėsi urvuose; iš tvirtų ir aštrių akmenų jie pasidarė kažką panašaus į kirvius, kad galėtų kirsti medį, kasti žemę ir statyti iš šakų lušnas, kurias vėliau susiprotėjo aptepti moliu ir purvu. Tai buvo pirmojo perversmo epocha, kurioje

susiformavo ir išsiskyrė šeimos ir atsirado savotiška nuosavybė; jau tada dėl jos tikriausiai kildavo nema-ža ginčų ir susirėmimų. Bet kadangi stipriausieji tik-riausiai pirmieji pasistatė sau būstus ir jautėsi gali-juos apginti, tai reikia manyti, kad silpnieji nutarė, jog greičiau ir patikimiau yra pasekti jų pavyzdžiu, ne-gu bandyti juos iš tų būstų išvyti; na, o tie, kurie lūš-nas jau turėjo, per daug nesistengė užimti kaimyno lūšnos, ir ne dėl to, kad ji buvo ne jo, o veikiau todėl, kad ji nebuvo jam reikalinga ir kad jis nebūtų galė-jęs jos užgrobti be nuožmaus susirėmimo su joje gy-venančia šeima.

Pirmieji sielos judesiai buvo naujos padėties, kai viename bendrame būste kartu atsidurdavo vyrai ir žmonos, tėvai ir vaikai, rezultatas. Įprotis bendrai gy-venti pagimdė pačius švelniausius žmogaus jausmus — sutuoktinių meilę ir tėviškąją meilę. Kiekviena šeima virto maža, glaudžiai susitelkusia visuomene, nes vie-ninteliai jos saitai buvo tarpusavio prierašumas ir lais-vė; būtent tada atsirado pirmieji skirtingų lyčių žmo-nių, iki tol gyvenusių vienodai, gyvenimo būdo skir-tumai. Moterys dažniau likdavo namuose ir priprato sergėti vaikus ir lūšną, o vyrai eidavo visiems ieškoti maisto. Abi lytys, nebe taip sunkiai gyvenamos, pra-dėjo po truputį netekti savo laukiniškumo ir jėgos. Bet nors kiekvienam jų atskirai pasidarė sunkiau kau-tis su plėšriu žvėrimi, pasirodė, kad lengviau gintis nuo jų bendromis jėgomis.

Šioje naujoje būklėje, kai gyvenimas buvo papras-tas ir nuošalus, o poreikiai — kuklūs ir žmonės jau iš-rado įrankius šiems poreikiams tenkinti, jie turėjo daug laisvo laiko, kurį leisdavo, kurdami sau įvairius gyvenimo patogumus, kurių neturėjo jų tėvai; tai buvo pirmasis jungas, kurį jie, patys to nenujausdami, užsidėjo, ir pirmasis šaltinis tų nelaimių, kurias jie pa-ruošė savo palikuonims. Šitaip žmonės ne tik toliau glebo ir dvasia, ir kūnu, bet ir, įpratus prie šių pato-gumų, jie neteko beveik viso savo žavesio ir išsigimė į tikrus poreikius; ne taip malonu buvo tuos patogu-

mus turėti, kaip skaudu jų netekti; žmonės jautėsi nelaimingi, juos praradę, nors nesijautė laimingi, juos turėdami⁵¹.

Dabar šiek tiek labiau suprantama, kaip buvo imta vartoti kalba arba kaip ji nepastebimai tobulėjo kiekvienos šeimos rate, ir jau galima iškeiti kai kurias hipotezes, kaip įvairios atskiros priežastys galėjo padėti plisti kalbai ir paspartinti jos vystymąsi, padarydamos ją būtiną. Dideli potvyniai ar žemės drebėjimai apsupdavo gyvenamąsias vietas vandeniui arba prarajomis; Žemės rutulio paviršiuje vykstantys paktitimai atplėsdavo nuo žemyno atskiras dalis ir suskaldydavo jas į salas. Visai suprantama, kad žmonės, šitokiu būdu suartinti ir priversti gyventi drauge, turėjo greičiau susikurti bendrą kalbą, negu tie, kurie dar laisvai klabojo po žemyno miškus. Galimas daktas, kad per pirmuosius jūrininkystės bandymus salų gyventojai ir atvežė mums mokėjimą vartoti kalbą; šiaip ar taip, labai tikėtina, kad visuomenė ir kalbos atsirado salose ir pasiekė tobulumo anksčiau, negu tapo žinomos žemyne.

Viskas pradeda keistis. Žmonės, iki šiol klaboję po miškus, dabar jau gyvena sėsliau ir pamažu suartėja, susiburia ir įvairias bandas ir pagaliau kiekvienoje šalyje sudaro atskirą tautą, kurią vienija papročiai ir tradicijos, ne kokie nors įstatymai ir taisyklės, o vienodas gyvenimo būdas, vienodas maistas ir bendra klimato įtaka. Nuolatinė kaimynystė galų gale neišvengiamai pagimdo tam tikrą šeimų suartėjimą. Abiejų lyčių jaunuoliai gyvena kaimyninėse lūšnose. Trumpalaikis ryšys, kurio reikalauja gamta, vienas kitą lankant, virsta ne mažiau maloniu, tačiau pastovesniu ryšiu. Žmonės įpranta akylai stebėti įvairius daiktus ir lyginti; patys to nepastebėdami, jie įgyja dorybių ir grožio supratimą, kuris verčia juos teikti pirmenybę vienam ar kitam. Žmonės, įpratę vienas kitą matyti, nesimatydami nebegali gyventi. Į sielą įsiskverbia švelnus ir saldus jausmas, tačiau, sutikęs nors menkiausią pasipriešinimą, jis virsta nesutramdoma aistra. Drauge

su meile prabunda pavydas; nesantaika triumfuoja, ir visų švelniausiai aistrai aukojamas žmogaus kraujas.

Vienai po kitos atsirandant idėjoms ir jausmams, vystantis širdžiai ir protui, žmonių giminė pamažu išsivaduoja iš laukiniškumo būklės; ryšiai plečiasi, o šaliai tampa vis glaudesni. Žmonės įpranta susirinkti draugėn priešais lūšnas arba prie didelio medžio; dainos ir šokiai — tikri meilės ir laisvalaikio vaikai — tapo pasilinksminimu, arba, veikiau, susibūrusių dykinėjančių vyrų ir moterų užsiėmimu. Kiekvienas ėmė dainuoti ir kitus ir stengtis atkreipti dėmesį į save, ir tam tikrą vertę įgavo visuomenės pagarba. Geriausiai dainuodavęs ir šokęs, stipriausias, gražiausias, vikriausias, iškalbingiausias tapdavo labiausiai gerbiamas, o tai buvo pirmasis žingsnis drauge ir į nelygybę, ir į ydas. Iš šių pirmųjų pranašumų gimė tuščiagarbiškumas ir panieka, gėda ir pavydas; šis naujas raugas sukėlė fermentaciją, kuriai vykstant galiausiai susidarė junginiai, pražūtingi laimei ir nekaltybei.

Kai tik žmonės pradėjo vienas kitą vertinti ir kai tik jų sąmonėje susiformavo pagarbos sąvoka, kiekvienas ėmė reikšti į ją savo teises ir pasidarė jau neįmanoma likti nenubaustam, atsisaktus ką nors gerbti. Dėl to atsirado pirmosios elgesio taisyklės, netgi tarp laukinių, dėl to bet kokia sąmoninga skriauda virsta įželdimu, nes, be skriaudos padaryto blogio, kiekvienas išvelgia joje ir panieką jo asmenybei, dažnai sunkiau pakeliamą už patį blogį. Kadangi kiekvienas už jam parodytą panieką mokėjo pagal tai, koku reikšmingu jis save laikė, kerštas tapo siaubingas, o žmonės — kraujotroškos ir žiaurūs. Tai kaip tik ta išsivystymo pakopa, kurią pasiekė daugelis mums žinomų laukinių tautų; kadangi daugelis nepakankamai skyrė sąvokas ir nepastebėjo, kad šios tautos jau gerokai nutolusios nuo pirmąsias prigimtinės būklės, jie paskubėjo padaryti išvadą, kad žmogus iš prigimties yra žiaurus⁵² ir kad jo papročiams sušvelninti būtina griežta vidaus tvarka; iš tikrųjų nėra nieko romesnio už prigimtinės būklės žmogų, kuri, gamtos pastatytą vienodai toli nuo

gyvūnų neišmanymo ir nuo pilietinės būklės žmogaus pragaištingų žinių, tiek instinkto, tiek proto skatinamą tik gintis nuo jam gresiančio pavojaus, įgimtas galėtingumas sulauko nuo to, kad pats kam nors darytų bloga, ir, be to, jo niekas neskatina tai daryti, net jeigu jam ir padarytų ką nors bloga. Pagal išmintingojo Loko aksiomą⁵³, *negalima padaryti žalos ten, kur visiškai nėra nuosavybės*.

Tačiau reikia pažymėti, kad besikurianti visuomenė ir jau susidarę žmonių tarpusavio santykiai pareikalavo iš jų kitokių savybių, negu tos, kurios glūdėjo jų pirmapradžėje prigimtyje; žmonių poelgiuose pradeda pasireikšti moralės supratimas, o kadangi iki įstatymų atsiradimo kiekvienas buvo vienintelis savo patirtų skriaudų teisėjas ir vienintelis keršytojas už jas, tai gerumas, derantis grynai prigimtinėi būklei, besiformuojančios visuomenės sąlygomis buvo jau netinkamas; kai skriaudų ėmė daugėti, būtinai reikėjo griežinti bausmes, o keršto baimė turėjo pakeisti įstatymų varžtus. Taigi, nors žmonės ir pasidarė nebe tokie išstvermingi, o įgimtas jų galėtingumas šiek tiek susilpnėjo, vis dėlto šis žmonių sugebėjimų vystymosi periodas, esantis viduryje tarp pirmąsias būklės abejingumo ir mūsų savimeilės audringos veiklos, turėjo būti pats laimingiausias ir ilgiausias. Kuo daugiau me įvyko mažiausiai perversmų, kad jis buvo geriausias žmogui ir tik koks nors pražūtingas atsitiktinumas, kurio visų labai turėjo niekada nebūti, privertė žmogų iš šios būklės išeiti. Laukinių, kurie beveik visi buvo rasti šioje vystymosi pakopoje, pavyzdys įrodo, jog žmonių giminė buvo sukurta tam, kad tokia liktų amžinai; kad ši būklė — tikra pasaulio jaunystė, ir visai tolesnis jo vystymasis yra žingsnis ne į individo tobulėjimą, kaip atrodo, o į giminės sukriošimą.

Kol žmonės tenkinosi savo vargingomis lūšnomis, kol jie apsiribojo tuo, kad medžių spygliais arba žuvų kaulais siuvisi drabužius iš žvėrių kailių, puošėsi plunksnomis ir kriauklelėmis, įvairiomis spalvomis iš-

margindavo savo kūną, tobulino arba puošė savo lankus ir strėles, aštriais akmenimis skaptuodavosi menkas žvejų valteles ar grubius muzikos instrumentus, žodžiu, kol jie dirbo tik tokį darbą, kurį pajėgdavo atlikti vienas žmogus, ir vertėsi tokiais verslais, kurie nereikalavo daug rankų, jie gyveno laisvi, sveiki, geri ir laimingi, kiek iš prigimties galėjo būti tokie, o tarpusavio santykiuose ir toliau mėgavosi visais bendravimo džiaugsmais, nepažeidžiančiais jų nepriklausomybės. Bet kai tik vienam žmogui pririekė kito pagalbos, kai tik žmonės pastebėjo, kad vienam ne pro šalį turėti maisto dviem,— lygybė išnyko, atsirado nuosavybė, darbas tapo būtinybe; ir neaprepiami miškai virto aki džiuginančiais laukais, kuriuos reikėjo laistyti prakaitu ir kuriuose netrukus buvo pasėti ir išaugo kartu su javais vergovė ir skurdas.

Metallų gavybos ir apdirbimo bei žemdirbystės amatai buvo šio didžiulio perversmo kaltininkai. Auksas ir sidabras — poeto manymu, geležis ir java — filosofo nuomone,— štai kas civilizavo žmones ir pražudė žmonių giminę. Juk nei vieni, nei kiti nebuvo žinomi Amerikos laukiniams, kurie todėl visada ir liko laukiniai; o kitos tautos, matyt, liko barbariškos ir tada, kai vertėsi tik vienu kuriuo šių amatų. Ir galbūt tai, kad Europoje pa jei ne anksčiau, tai bent jau stipriau ir labiau buvo civilizuoata, geriausiai galima paaiškinti tuo, kad ji drauge ir turtingesnė už visus geležies, ir užaugina daugiausia javų.

Sunku suprasti, kaip žmonės susipažino su geležimi ir išmoko ja naudotis; juk neįtikėtina, kad jie patys būtų susiprotėję kasti šią medžiagą rūdynuose ir apdirbti ją, paruošti, dar nežinodami, kas iš to išeis. Kita vertus, dar mažiau ši atradimą galima priskirti kokiam nors atsitiktiniam gaisrui, nes rudos klodai susidarė tik nederlingose vietose⁵⁴, kur nėra medžių ir augmenijos, ir galima sakyti, kad gamta pasirūpino paslėpti nuo mūsų šią lemtingą paslaptį. Taigi lieka tik manyti, kad koks nors vulkanas, išmetantis išlydulus metalus, žmonėms, stebėjusiems šį reiškinį, įkvėpė

mintį atkartoti šį gamtos veiksmę. Ir dar reikia pridurti, kad šie žmonės turėjo būti narsūs ir įžvalgūs, jeigu jie ėmėsi tokio sunkaus darbo ir sugebėjo numatyti, kokią naudą iš to turės; juk tai pricinama tik labiau išsivysčiusiems protams, negu to meto žmonių.

Reikia pasakyti, kad žemdirbystės principas buvo žinomas žymiai anksčiau, negu ji tapo įprastu žmonių užsiėmimu, ir beveik nepatvaizduojama, kad žmonės, nuolat užsiėmę maiste — medžių vaisių ir augalų — ieškojimu, gana greitai nebūtų supratę, kaip gamta daugina augalus. Bet jų išradingumas tikriausiai iš pradžių nukrypo tik labai vėlai — ar tai dėl to, kad medžiai, kartu su medžiokle ir žvejyba aprūpindavę juos maistu, nereikalavo priežiūros, ar tai dėl to, kad jie nežinojo, kaip vartoti javus, ar tai dėl to, kad jie neturėjo įrankių šiems javams auginti, ar tai dėl to, kad jie nesugebėjo numatyti savo būsimų poreikių, ar pagaliau dėl to, kad žmonės neturėjo priemonių sukliudyti kitiems pasisavinti jų darbo vaisius. Kai žmonės tapo išradingesni, galima spėti, kad jie su aštriais akmenimis ir numalintomis lazdomis pradėjo sodinti aplink savo trobas kai kurias daržoves ir šakniavaisius žymiai anksčiau, negu išmoko įdirbti lauką ir įsigijo įrankių, būtinų platus masto žemdirbystei. Bet tada prisiečių išleisti iš akių tą aplinkybę, kad žmonės, atiduodami savo jėgas šiam užsiėmimui ir užsėdami žemę, turėjo pasiryžti iš pradžių kai ką paaukoti, kad vėliau daug ką laimėtų. Tačiau toks įžvalgumas sunkiai derinasi su mąstysena laukinio, kuriam labai sunku, kaip minėjau, rytą pagaivoti apie tai, ko jam prireiks vakare.

Vadinasi, kad žmonės imtųsi žemdirbystės, iš pradžių reikėjo išrasti kitus amatus. Kai tik prireikė, kad vieni žmonės lydytų ir kaltų geležį, pasidarė būtina, kad kiti juos maitintų. Didėjant darbininkų skaičiui, mažėjo rankų, aprūpinančių visus maistu, nors maisto reikalaujančių burnų nemažėjo; kadangi vieniems reikėjo maisto produktų mainais už jų geležį, tai kiti pagaliau atskleidė paslaptį, kaip panaudoti šią geležį.

kad gausėtų maisto atsargų. Taip atsirado žemdirbystė ir žemės ūkis ir, kita vertus, metalų apdirbimo amatas ir jų taikymo įvairios galimybės.

Neišvengiamas žemės dirbimo padarinys buvo jos padalijimas, o kai tik buvo pripažinta nuosavybė, turėjo atsirasti pirmieji teisingumo nuostatai, nes, norint kiekvienam jo dalį nustatyti, reikia, kad kiekvienas ką nors turėtų; be to, kai žmonės pradėjo žvalgytis į ateitį ir pamatė, kad jie visi gali kai ką prarasti, tarp jų nebeliko nė vieno, kuriam nebūtų reikėjęs bijoti keršto už kitam padarytą žalą. Šitoks nuosavybės atsiradimo aiškinimas yra visiškai natūralus, ir neišvairduojama, kad nuosavybės sąvoka būtų atsiradusi ne iš darbinės veiklos, nes ką, be savo darbo, žmogus galėjo įdėti į ką nors ne jo sukurtą, kad tai pasisavintų. Vien tik darbas, suteikdamas žemdirbiui teisę į jo įdirbtos žemės produktus, suteikia jam teisę ir į žemę, bent jau iki derliaus nuėmimo,— ir taip metai iš metų, šis nuolatinis naudojimas lengvai virsta tikra nuosavybe. Kai proseniai, pasak Grocijaus, Cererą⁵⁵ praminė įstatymų leideja, o jos garbei rengiamą šventę pavadino tesmoforijomis, jie norėjo parodyti, kad žemės padalijimas pagimdė naujos rūšies teisę, būtent nuosavybės teisę, skirtingą nuo teisės, išplaukiančios iš prigimtinio įstatymo.

Esant tokiai padėčiai, lygybė būtų galėjusi išlikti, jeigu žmonės būtų buvę vienodų gabumų ir jeigu, pavyzdžiui, geležies ir maisto produktų vartojimas visą laiką būtų išlaikęs pusiausvyrą. Bet ši proporcija, niekieno nepalaikoma, greitai buvo suardyta; stipriausias savo darbu pagamindavo daugiau už kitus, nagingiausias iš savo darbo išspausdavo didesnę naudą; išradingiausias rasdavo būdų sumažinti darbo sąnaudas; artoriai labiau reikėjo geležies, o kalviui — duonos; sunaudodami vienodai darbo, vienas uždirbdavo daug, o kitas vos pramisdavo. Šitaip nepastebimai prigimtinė nelygybė įgauna vis didesnę reikšmę, formuojantis nelygybei⁵⁶, o skirtumai tarp žmonių, gilėdami dėl išorinių aplinkybių skirtumų, darosi labiau apčiuopiami,

pastovesni ir tokiu pat mastu pradeda veikti atskirų žmonių likimą.

Dalykams šitaip susiklosčius, nesunku įsivaizduoti visa kita. Aš čia negaišiu, aprašinėdamas, kaip vienas po kito atsirado kiti amatai, kaip vystėsi kalbos, kaip buvo išbandomi ir pritaikomi sugebėjimai, kaip didėjo turtinė nelygybė, kaip buvo naudojami ir kokius pikt-naudžiavimus gimdė turtai, ir nepateiksiu visų su tuo susijusių smulkmenų, kurias kiekvienas lengvai gali pats atkurti. Aš apsiribosiu, apžvelgdamas visą žmonių giminę šioje naujoje situacijoje.

Tad štai visi mūsų sugebėjimai visiškai išsivystė, veikia atmintis ir vaizduotė, savimeilė — budri, išmintis darosi veikli, protas jau beveik pasiekė savo tobulumo ribą. Štai jau pasireiškia visos mūsų prigimtinės savybės, kiekvieno žmogaus padėtį ir likimą lemia ne tik jo turtai bei sugebėjimas būti naudingam ar kenkti, bet ir protas, grožis, jėga arba vikrumas, nuopelnai arba talentai; ir kadangi tik už šias savybes galėjai būti gerbiamas, tai greitai prireikė jas turėti arba vaizduoti, kad jas turi; pasidarė naudingiau apsimesti kitokiu, negu esi iš tikrųjų. Būti ir atrodyti — tai nuo šiol du visiškai skirtingi dalykai, ir šio skirtumo padarinys buvo ir pagarbą kelianti prabanga, ir apgaule pridengtas gudrumas, ir visos kitos šią svirtą sudarančios ydos. Kita vertus, žmogus, anksčiau buvęs laisvas ir nepriklausomas, atsiradus daugybei naujų poreikių, tapo priklausomas, taip sakant, nuo visos gamtos ir ypač nuo panašių į save; tam tikra prasme jis tampa jų vergu, netgi pasidarydamas jų viešpaučiu: jei jis turtingas — jam reikia, kad jė jam tarnautų, jei jis vargšas — jam reikia jų pagalbos, ir netgi užimdamas tarpinę padėtį, jis nebegali išsiversti be kitų žmonių. Todėl jis be paliovos turi stengtis suinteresuoti savo likimu panašius į save ir įtikinti juos, kad, dirbdami jo labui, jie turės tikrą ar tariamą naudą; dėl to jis pasidaro klastingas ir gudrus su vienais, nepa- lenkiamas ir žiaurus su kitais, jis yra priverstas apgauj- dinėti visus tuos, kurie jam reikalingi, jeigu negali jų

priversti jo bijoti ir jeigu jam nėra naudingiau jiems tarnauti. Pagaliau nepasotinamas garbės troškimas, aistra didinti turtus, pagimdyta ne tikrų poreikių, o noro išskirti virš kitų, sužadina žemą žmonių polinkį kenkti vienas kitam, slapta pavydą, tuo pavojingesnį, kadangi, siekdamas tiksliau smogti, jis dažnai užsideda palankumo kaukę, konkurenciją bei rungtyniavimą ir interesų priešingumą, visur — slapta troškimą išlošti kitų sąsąkaita. Visos šios bėdos — pirmasis nuosavybės pasireiškimas ir neatskiriama gimstancijos nelygybės pa- lyda.

Kol nebuvo išgalvoti turtą reprezentuojantys ženklai, turtą galėjo sudaryti nebet tik žemė ir galvijai — vienintelės konkrečios gėrybės. Bet kai paveldimų valdų skaičius ir dydis taip išaugo, kad jos uždengė visą žemę ir ėmė ribotis viena su kita, vienos valdos galėjo didėti tik kitų sąsąkaita; be nieko likę žmonės, dėl silpnumo ar nerūpestingumo neįsigiję žemės sklypų, nieko nepraradę, tapo vargšais; aplink juos viskas pasikeitė, bet jie patys liko nepasikeitę ir buvo priversti pragyvenimo priemonės imti arba grobti iš turtingųjų rankų; priklausomai nuo vienu ir kitų charakterių skirtingų tai pagimdė viešpatavimą ir vergiją arba prievartą ir plėšikavimą. Turtingieji savo ruožtu, vos spėję patirti malonumą valdyti, greitai ėmė niekinti visus kitus ir, panaudodami senuosius vergus naujiems pavergti, tegalvojo, kaip nukariauti ir pavergti savo kaimynus, kaip tie alkani vilkai, kurie, kartą žmogaus mėsos paragavę, jokio kito maisto nebeada ir puola lik žmones.

Taigi patys galingiausi arba patys vargingiausi savo jėgą arba savo poreikius pavertė savotiška teise į svetimą turtą, jų akyse lygia nuosavybės teisei, ir, panaikinus lygybę, prasidėjo baisinga netvarka; taip neteisėti turtingųjų grobimai, vargingųjų plėšikavimas ir nežabotos vienu ir kitų aistros, nustelbdamos igimtą sąjauklumą ir dar silpną teisingumo balsą, padarė žmones šykščius, garbėtroškas ir piktus. Prasidėjo nuo- latiniai stipresniojo teisės susidūrimai su pirmiau at-

ėjusiojo teise, kurie galėdavo baigtis tik kautynėmis ir nužudymais. Gimstanti visuomenė atsidūrė baisiausio karo stovyje: paskendusį ydose ir nusivylusį žmonių giminė nebegalėjo nei grįžti atgal, nei atsakyti savo nelemtų pastekimui; ji tik užsiltraukė gėdą ir, piktam panaudodama jai garbę darančias savybes, atsidūrė ant bedugnės krašto.

*Attonitus novitate mali, diversaque, miserque,
Effugere optat opes, et quae modo voverat odii vi.*

Žmonės negalėjo galy gale nesusimąstyti apie tokią vargingą padėtį ir apie juos užgriuvusias negandas. Ypač turtingieji turėjo greitai pajusti, koks nenaudingas jiems šis amžinas karas, kurio visos išlaidos gulė ant jų pečių ir kuriame pavojus gyvybei buvo bendras, o turtui — vienpusis. Beje, kad ir kaip nekaltai jie būtų vaizdavę savo užgrobimus, jie puikiai suprato, kad šie grindžiami tik netvirta ir melaginga teise; ir jeigu tai, ką jie užgrobė, jie įgijo tik jėga, tai jėga šitai buvo galima iš jų atimti, ir jie neturėjo jokio pagrindo dėl to skųstis. Netgi tie, kurie praturtėjo vien tik darbštumu, vargu ar galėjo geriau pagrįsti savo teisę į nuosavybę. Veltui jie būtų sakę: „Juk aš surenčiau šią sieną, šį žemės sklypą aš įsigijau savo darbu“. „Bet kas nužymėjo jūsų valdų ribas? — būtų galėję jiems atsakyti. — Ir kokį jūs turite pagrindą reikalauti, kad jums mūsų sąskaita užmokėtų už darbą, kurio mes jums visiškai nepavedėme atlikti? Argi jūs nežinote, kad dauguma jūsų brolių žūsta arba kenčia, nes jiems trūksta to, ko jūs turite per daug, ir kad, norėdami iš bendrų pragyvenimo priemonių pasisavinti tai, kas viršija jūsų poreikius, jūs turite gauti kategoriską ir vienbalsį žmonių giminės sutikimą?“ Neturėdamas svarių argumentų pasiteisinti ir pakankamai jėgų apsiginti, lengvai įveikdamas pavienį žmogų, bet pats įveikiamas plėšikų gaujos, vienas prieš visus, nes dėl tarpusavio pavydo jis negalėjo susivienyti su sau lygiais, kad kovotų su priešais, kuriuos suvienijo bendra viltis gerai pasiplėsti, turtingasis, būtinybės verčia-

mas, pagaliau sudarė patį gudriausią planą, kokį tik žinogaus protas kada nors galėjo sugalvoti: pasitelkti jėgas tu, kurie ji puolė, priešus paversti savo gynėjais, iskiepyti jiems kitokių principus ir duoti jiems kitokių įstatymus, kurie būtų jam tokie palankūs, kaip prigimtinė teisė prieštaravo jo interesams.

Šiais sumetimais iš anksto parodęs savo kaimynams visus baisumus tokios būklės, kuri apginkluodavo juos visus vieną prieš kitą, o turtų valdymą apsunkindavo taip pat, kaip ir poreikių tenkinimą, būklės, kurioje niekas — nei vargšas, nei turtingas — nesijautė saugus, jis lengvai surado iš pirmo žvilgsnio itikinamų argumentų, kad palenktų juos savo pusėn. „Susivienykime,— tarė jis jiems,— kad apgintume nuo išnaudojimo silpnuosius, sutramdytume garbėtroškas ir kiekvienam garantuotume teisę turėti tai, kas jam priklauso; sukurkime teismo nuostatus ir įsteikime taikos teismus, su kuriais visi privales skaitytis, kurie bus bešališki ir tam tikra prasme taisyti likimo išdaišas, vėliau padai pajungdami galingą ir silpną tarpusavio išpareigojimams. Žodžiu, užuot kreipę savo jėgas prieš pačius save, sujunkime jas į vieną aukščiausią valdžią, kuri mus valdys pagal išmintingus įstatymus, valdžią, kuri globos ir gins visus bendrijos narius, atrems bendrų priešų puolimus, palaikys tarp mūsų amžiną santarvę“.

Net ir tokių kalbų neprireikė suvilioti grubius ir lengvatikius žmones, kuriems, be to, reikėjo išspręsti per daug tarpusavio ginčų, kad jie galėtų išsiversti be teisėjų, ir kurie buvo per daug šykštūs ir garbėtroškos, kad ilgai galėtų apsieiti be viešpačių. Visi puolė tiesiai į grandines, tikėdamiesi šitaip užstikrinti sau laisvę, nes, būdami pakankamai protingi, kad suprastų politinės santvarkos pranašumus, jie nebuvo tiek patyrie, kad išvelgtų su tuo susijusius pavojus. Numatyti, kad tai sukels piktnaudžiavimus, greičiausiai galėjo kaip tik tie, kurie tikėjosi iš šių piktnaudžiavimų pasipelnyti; ir netgi išimtiniai pamatė, kad reikia ryžtis paaukoti dalį savo laisvės, jeigu nori išsaugoti likusiąją,

panašiai kaip sužeistasis leidžia nupjauti ranką, kad išgelbėtų visą kūną.

Tokia buvo arba turėjo būti kilmė visuomenės ir įstatymų, kurie suteikė naujų jėgų turtingiesiems ir uždėjo naujus pančius silpniesiems, nesugražinamai panaikino prigimtine laisvę, visiems laikams įvedė nuosavybės ir nelygybės įstatymą, gudrią užurpaciją pavertė nepajudinama teise ir keletos garbėtošų labui visą žmonių giminę nuo šiol pasmerkė darbui, vergijai ir skurdui. Nesunku suprasti, kodėl, susidariusi vienai visuomenei, neišvengiamai turėjo susidaryti visos kitos ir kodėl, norint atsilaikyti prieš suvienytas jėgas, savo ruožtu reikėjo irgi susivienyti. Sparčiai gausėjant visuomenių arba joms plečiantis, jos greitai užėmė visą žemės paviršių, ir buvo neįmanoma rasti pasaulyje nors vieną kampelį, kur būtų galima nusimesti jungą ir atitraukti galvą nuo kardo, dažnai valdomo netvirtos rankos, bet nuolat iškelto virš kiekvieno žmogaus galvos. Kai civilinė teisė tapo įstatymu, bendru visiems piliečiams, prigimtinis įstatymas buvo taikomas jau tik įvairių visuomenių tarpusavio santykiuose, kur, pavadintas tarptautine teise, jis buvo sušvelnintas kai kuriais nebyliais susitarimais, siekiant bendravimą padaryti įmanomą ir sukurti savotišką įgimto gailėstingumo pakaitalą; visuomenių tarpusavio santykiuose ši teisė beveik praranda tą jėgą, kurią ji turėjo žmonių tarpusavio santykiuose, ir toliau gyvuoja tik didžioje sieloje nedaugelio pasaulio piliečių, kurie peržengia tautas skiriančias išivaizduojamas kliūtis ir, sekdami juos sukūrusios aukščiausios esybės pavyzdžiu, linki gero visai žmonių giminei.

Politiniai organizmai, tarpusavio santykiuose likdami prigimtinėje būklėje, greitai patyrė tuos pačius nepatogumus, kurie anksčiau privertė pavienius žmones iš šios buklės išeiti; ir ši būklė didžiųjų organizmų tarpusavio santykiams tapo dar pražūtingesnė, negu kadaise juos sudarančių individų santykiams. Dėl to kilo tautų karai, kovos, žudynės, prievarta — visa, kas sukrečia prigimtį ir piktina protą, ir visi tie siau-

bingi prietarai, kurie pakelia i dorybes garbe, igyjama kraujo praliejimu. Patys garbingiausi vyrų išmoko laikyti viena savo pareigų naikinti i save panašius; galit gale žmonės emė tūkstančiais žudyti vieni kitus, patys nežinodami kodėl, ir per vieną kautynių dieną buvo nužudoma daugiau žmonių, o šturmuojant vieną miestą, padaroma daugiau niekšbių, negu prigimtinėje būklėje per istisus šimtmečius visoje žemėje. Tokie yra pirmieji akivaizdūs žmonių giminės padalinimo i visuomenes padariniai. Pažiūrėkime, kaip šitai atsitiko.

Aš žinau, kad daugelis politinių bendrijų atsiradimą aiškina kitomis priežastimis, pavyzdžiui, galingesniųjų užkariavimais⁵⁸ arba silpnųjų susivienijimu⁵⁹; beje, tai, ar mes sustosime prie vienos, ar prie kitos iš šių priežasčių, neturi jokios reikšmės tam, ką aš noriu parodyti. Tačiau ką tik mano nurodyta priežastis atrodo pati natūraliausia dėl tokių motyvų. Pirmuoju atveju užkariavimo teisė, apskritai nebūdama teise, negali būti kokios nors kitos teisės pagrindu, nes užkariautojas ir užkariautos tautos visada lieka tarpusavio karo stovyje, jeigu tik nacija, vėl igydamą visiską laisvę, savanoriškai neišrenka nugalėtojo savo vadu. Iki tol, kad ir kokios nelygiateisės sutartys būtų sudarytos, visos jos grindžiamos prievarta ir, vadinausi, jau vien dėl to yra negaliojančios; laikydamiesi šios hipotezės, mes nepanатыsime čia nei tikros visuomenės, nei politinio organizmo, nei kitokio įstatymo, išskyrus stipresniojo įstatymą. Antruoju atveju žodžiai *stiprus* ir *silpnas* yra dviprasmiai; tuo laikotarpiu, kuris skiria nuosavybės arba tuščio žemės sklypo pirmojo užėmėjo teisės įvedimą nuo politinių valdymų atsiradimo, šių terminų prasnę geriau perteikia žodžiai *vargšas* ir *turtingas*, nes iki įstatymų atsiradimo turtingasis iš tikrųjų negalėjo kitaip pajungti sau lygių, kaip tik kėsindamasis i jų turtą arba atiduodamas jiems (dai) savojo. Trečiuoju atveju, kadangi vargšai neturėjo ko prarasti, išskyrus savo laisvę, jie būtų buvę visiškai kvailiai, jei savanoriškai būtų atsisakę vienin-

telio jiems likusio turto, nieko negaudami mainais; priešingai, turtingieji buvo, taip sakant, labai jautrūs kiekvienoje savo turto dalyje, ir todėl jiems pakenkti buvo žymiai lengviau; vadinas, norėdami apsaugoti, jie turėjo būti daug atsargesni; pagaliau protinga manyti, kad kažką veikiau sugalvojo tie, kuriems tai buvo naudinga, o ne tie, kuriems tai galėjo pakenkti.

Cimstantis valdymas neturėjo jokios pastovios ir reguliarios formos. Neturint filosofijos ir patyrimo, buvo galima pastebėti tik jau išryškėjusius nepatogumus, o apie kitų pašalinimą imdavo galvoti tik tada, kai jie atsiradavo. Nepaisant visų išmintingiausių įstatymų leidėjų darbų, politinė santvarka vis dar buvo netobula, nes ji beveik ištaisai buvo atsitiktinumo rezultatas, o kadangi ši santvarka nuo pat pradžių buvo netikusi, tai ilgainiui buvo galima atskleisti jos trūkumus, surasti priemonių jiems pašalinti, bet negalima buvo ištaisyti ydų, sudarančių jos pagrindą: be galo taisy, nors iš tikrųjų reikėjo pirmiausia išvalyti vietą pastatui ir pašalinti seną medžiagą, kaip padarė Spar-toje Likurgas⁶⁰, kad paskui būtų galima pastatyti tvirtą pastatą. Visuomeninę būklę iš pradžių sudarė tik tai, kad buvo priimta keletas bendro pobūdžio susitarimų, kurių visi asmenys išipareigodavo laikytis, o bendruomenė kiekvienam iš jų laiduodavo, kad šių susitarimų bus laikomasi. Reikėjo, kad patyrimas parodytų, kokia silpna buvo tokia santvarka ir kaip lengva susitarimų laužytojams buvo išvengti demaskavimo arba bausmės už nusižengimus, kurių liudininkas ir teisėjas turėjo būti tik pati visuomenė; reikėjo, kad įstatymui apeiti rastų tūkstančius būdų, reikėjo, kad nepatogumai ir netvarka nuolat didėtų, kol žmonėms pagaliau ateitų į galvą patikėti atskiriems asmenims pavojingą dalyką — viešąją valdžią — ir pavesti magistratams rūpintis liaudies nutarimų vykdymu. Tvirtinimas, kad valdovai buvo išrinkti dar prieš konfederacijos sukūrimą, o įstatymų tarnai egzistavo anksčiau už pačius įstatymus,—tai teiginys, kurio net negalima rimtai neigti.

Ar ne protingiau būtų galvoti, kad tautos iš pat pradžių be jokių sąlygų ir negrižtamai puolė į absoliučiaus viešpačio glėbį ir kad pirmoji priemonė, kurią sugalvojo išdidūs ir vergijos nepažįstantys žmonės visų saugumui užtikrinti, buvo kuo greičiau atsiduoti vergijai. Ir tikrai, kam jie viršininkus išsirinko, jei ne tam, kad apsigintų nuo išnaudojimo ir apsaugotų savo turimą, savo laisvę ir savo gyvybę — tai, kas, taip sakant, sudaro jų būtį? Vadinas, jeigu, žmonių tarpusavyo santykių požiūriu, žmogui negali atsitikti nieko blogesnio, kaip atsidurti kito žmogaus malonėje, tai argi neprieštarautų sveikam protui, jeigu žmonės iš pat pradžių būtų atsisakę, atiduodami jas į valdovų rankas, tų vienintelį gerybių, kurioms išsaugoti jiems buvo reikalinga jo pagalba? Ką jis galėjo pasiūlyti jiems mainais už tokios puikios teisės perleidimą? Ir jeigu jis vis dėlto būtų išdrįsęs pareikalauti perleisti tik teisę dingstimi, kad tai būtina jiems apginti, tai argi tuoj pat nebūtų išgirdęs jis pasakėčios⁶¹ žodžių: „O ką dar blogesnio mums priešas gali padaryti?“ Vadinas, neginčytina — o tai yra konstitucinės teisės pagrindinis teiginys,—jog tautos išsirinko valdovus, kad gintų savo laisvę, o ne tam, kad taptų vergais. *Valdovas tam ir yra*, sako Plinijus Trajanui⁶², *kad apsaugotų mus nuo viešpačio pasirodymo*.

Mūsų politikai apie meilę laisvei postringauja taip pat sofistiskai, kaip mūsų filosofai postringavo apie prigimtinę būklę. Remdamiesi tuo, ką mato, jie sprendžia apie visiškai kitus dalykus, kurių niekada nematė, ir priskiria žmonėms įgimtą polinkį vergauti, nes žmonės, kuriuos jie mato, kantriai kencia savo vergiško būklę; jie nesusimąsto apie tai, kad laisvės, kaip ir skaitumo bei dorybės, vertę junti tik tol, kol ją turi, ir, vos tik jas prarandi, nebetenki jų skonio. „Aš žinau tavo šalies smagumus,—kalbėjo Brasidas⁶³ viešam satrapui, gretinusiam Spartos ir Persepolio⁶⁴ gyvenimo būdus,—bet mano šalies džiaugsmų tu negali žinoti“.

Kaip niekada nebuves pažabotas laukinis žirgas pašiausia karciaus, rausia kanopomis žemė ir aršiai priešinasi, kai tik kas nors prisiartina prie jo su žabokliais, kai tuo tarpu išjodinėtas arklys kantriai kencia vytinį ir pentinus, taip ir laukinis žmogus negali nulenkti galvos po jungu, kurį civilizuotas žmogus kencia nemurmėdamas, ir mieliau renkasi pilną pavojų laisve, o ne vergijos ramybę. Ne pagal gilų pavergtųjų tautų nuopuolį reikia spręsti apie igimtą žmogaus polinkį vergauti ar priešintis vergijai, o pagal tuos stebuklus, kuriuos padarė visos laisvos tautos, kad išvengtų engimmo. Aš žinau, kad pirmieji be paliovos liaupsina tautą ir ramybę, kuriomis mėgaujasi savo grandinėse, ir kad jie *miserrimam servitutum pacem appellanti*⁶⁵. Bet kai aš matau, jog antrieji aukoja malonumus, ramybę, turtą, valdžią ir net gyvybę, kad išsaugotų tik šį turtą, kurio taip nevertina tie, kurie jį prarado; kai aš matau, kaip gyvūnai, gimę laisvi, nekencia nelaisvės, daužo galvą į savo kalėjimo pinučius; kai aš matau, kaip visiškai nuogų laukinių minios niekina europiečių malonumus ir nekrepia dėmesio į badą, ugnį, geležį ir mirtį, kad išsaugotų savo nepriklausomybę, aš suprantu, kad ne vergams dera samprotauti apie laisvę.

Kas liečia tėvo valdžią, iš kurios daugelis⁶⁶ kildino valstybės ir apskritai visuomenės valdovo valdžią, tai, netgi nesiremiant priešingais Loko⁶⁷ ir Sidnėjaus⁶⁸ įrodymais, pakanka pasakyti, kad niekas nėra taip toli nuo žiaurios despotizmo dvasios, kaip šios valdžios minkštumas, nes ji labiau rūpinasi gerove to, kuris paklūsta, negu nauda to, kuris įsakinėja; pagal prigimties dėsni, tėvas yra vaiko viešpats tik tol, kol vaikui reikalinga tėvo pagalba; šiam laiko tarpui praejus, jie tampa lygūs, ir tada visiškai nuo tėvo nepriklausomas sūnus privalo jį gerbti, bet ne paklusti jam, nes dėkingumas, aišku, yra pareiga, kurią reikia vykdyti, bet ne teisė, kurios galima sau reikalauti. Užuoat tvirtinus, kad pilietinė visuomenė yra kilusi iš tėvo valdžios, reiktų sakyti, priešingai, kad būtent iš

visuomenės ši valdžia semia savo pagrindinę jėgą. Koks nors invididas būdavo pripažįstamas daugelio tėvu tik tol, kol jie būdavo aplink jį susibūrę. Asmeniškai tėvas gali palikti jiems tą jo dali, kurios jie nusipelnė, nuolat vykdydami jo valią. Tačiau pavaldiniai toli gražu negali tikėtis tokios malonės iš savo despoto, nes jie patys ir visa, ką jie turi, yra despoto nuosavybė, arba, mažų mažiausia, despotas į tai pretenduoja; jie priversti kaip malonę gauti tai, ką jis jiems palieka iš jų pačių turto. Jis vykdo teisingumą, juos apiplėšdamas, jis dovanoja jiems, palikdamas juos gyvus.

Jeigu mes toliau nagrinėtume faktus teisės požiūriu, pamatytume, kad hipotezė, jog tironija buvo įvesta savanoriškai, yra ir mažai pagrįsta, ir nereali, ir būtų sunku paaiskinti, kaip gali įgyti galią koks nors sustarimas, įpareigojantis tik vieną iš pusių, viską užkraunantis tik jai ir atsigręžiantis prieš tą, kuris pagal šį susitarimą įsipareigoja. Ši bjauri samprotavimų sistema visai svetima net mūsų išmintingiesiems ir geriems monarchams, ypač Prancūzijos karaliams, kaip rodo kai kurios jų ediktų vietos ir ypač toks garsus kūriny⁶⁹, paskelbtas 1667 metais Liudviko XIV vardu ir įsakymu: *Tegu nedrįsta skelbti, kad suvereną gali nepaklusti savo valstybės įstatymams, nes yra priešingai — tai tiesa tarptautinės teisės, kurią pataikūnai karais puldavo, bet kurią gerieji valdovai visada garbino kaip dievybę — jų valstybių globėją. Kur kas teisingiau kartu su Platonu sakyti, kad, norint, jog karalystė klestėtų, reikia, kad pavaldiniai paklustų valdovui, o valdovas paklustų įstatymui ir kad įstatymas būtų teisingas ir visada tarnautų visuotinei gerovei.* Aš nenagrinėsiu klausimo, ar žmogus, jeigu laisvė yra kilniausia jo savybė, nepažemina savo prigimties, nesulėidžia iki gyvulių — instinkto vergų — lygio ir nelėidžia savo kūrėjo, besąlygiškai atsisakydamas šios visų brangiausios dovanos, leisdamas įvykti visiems tiems nusikaltimams, kuriuos jis mums draudžia vykdyti, kad įtikytų žiauriam arba bepročiui ponui; ir ar

ne labiau turi piktintis šis puikus darbininkas, matydamas nuostabiausią savo kūrinį išniekintą, negu matydamas jį sunaikintą*. Aš tik paklausiu, kuo remdamiesi tie, kurie nepabūgo taip save pažeminti, galėjo įstumti į tokia pačia nešlovę savo palikuonis ir dėl neišmanymo atsisakyti gėrybių, už kurias jie turi būti dėkingi anaip tol ne jų dosnumui ir be kurių pats gyvenimas tampa našta visiems tiems, kurie jų verti.

Pufendorfas sako⁷¹, kad lygiai taip pat, kaip susitartimis ir susitarimais perduodame kitiems savo turtą, mes galime atsisakyti laisvės kieno nors naudai. Toks samprotavimas, mano nuomone, visiškai neteisingas, nes, pirma, turtas, kurį aš atiduodu kitam, tampa kažkuo man visiškai svetimu, ir man vis tiek, ar jį naudos piktam, ar ne; bet man labai svarbu, kad jokiū būdu nepiktnaudžiautų mano laisvę; ir, netapdamas kaltu dėl to blogio, kurį mane privers padaryti, aš negaliu statyti savęs į pavojų virsti nusikaltimo įrankiu. Be to, kadangi nuosavybės teise yra žmonių susitarimų rezultatas ir pačių žmonių nustatyta, kiekvienas žmogus savo nuožūra gali tvarkyti tai, kas jam priklauso. Tačiau kitaip yra su svarbiausiomis gamtos dovanomis — gyvybe ir laisve,— kuriomis kiekvienam leista naudotis; ir mažų mažiausiai abejotina, kad žmonės turėtų teisę atsisakyti šių gamtos dovanų; atsisakydami vienos šių dovanų, mes pažeminame savo prigimtį, atimdami iš savęs kitą, mes sunaikiname savo prigimtį, nes kaip tik tai sudaro jos esmę, ir, kadangi jokia žemiška gėrybė negali atlyginti mums šių dovanų netekimo, jų atsisakymas, nesvarbu, kokia kaina, būtų ir prigimties, ir išminties įžeidimas. Net jeigu ir būtų galima perleisti savo laisvę kaip savo turtą, vaikai, kurie naudojami tėvo turtu tik šiam atidavus jiems savo teises, pajustų didžiulį skirtumą, nes

* Aš nepaisysiu, jeigu norite, autoritetingos Barbeirako nuomonės, kuris, sekdamas Loku⁷⁰, aiškiai pareiškė, jog niekas negali tiek perduoti savo laisvės, kad paklustų patvaldiškai jėgai, kuri elgtųsi su juo pagal savo įgeidžius. *Tai reikėtų, priduria jis, perduoti savo gyvybę, kurios šeiminkai mes nesame.* (1782 m. leid.)

laisvė — tai dovana, kurią jie gauna iš gamtos kaip žmonės, ir todėl jų tėvai neturi jokios teisės šią dovaną iš jų atimti. Taigi, kaip, įvedant vergiją, teko atsižvelgti į prigimtį, taip, siekiant įamžinti vergvaldytės teisę, reikėjo pakeisti prigimtį. Ir juriskonsultai, oriai paskelbė⁷², kad vergės vaikas gimsta vergu, kitaip sakant, nutarė, kad žmogus negimsta žmogumi.

Man atrodo negincytina ne tik tai, kad įvairios valdymo formos visiškai neatsirado iš neribotos valdžios, kuri yra tik valdymo iškraipymas, jo kraštutinė riba ir galų gale priveda jį prie to paties stipresniojo įstatymo, kurį ir buvo siekiama įveikti įvairiomis valdymo formomis, bet ir tai, kad net jeigu jos ir būtų iš šios valdžios kilusios, tai tokia valdžia, savo prigimtimi neteisėta, negalėjo būti nei visuomenės teisių, nei, vadinasi, įstatymais įvedamos nelygybės pagrindas.

Nesileidamas dabar į pradinės sutarties, sudarančios bet kokios valdžios pagrindą, tyrinėjimus, aš apsiribosiu tuo, kad, laikydamasis visų nuomonės⁷³, politinio organizmo sukūrimą traktuosiu kaip tikrą tautų ir jų išrinktų valdovų sutartį, kuria abi pusės įsipareigoja laikytis jos sąlygojamų ir jų sąjungos ryšius sudarančių įstatymų. Kadangi tauta visuomenės vienas santykiuose visus savo norus sujungė į vieną valdžią, visi tą valią išreiškiantys paragrafai tampa pagrindiniais įstatymais, visiems be išimties valstybės nariams uždedančiais tam tikrus įpareigojimus, o vienas iš įstatymų nustato, kaip turi būti renkami ir kokią sutarties magistratai, įgalioti kontroliuoti visų kitų sutarties paragrafų vykdymą. Ši galia liečia visa, kas gali padėti išlaikyti įvestą valstybinę santvarką; bet ji negali tos santvarkos pakeisti. Čia prisideda ir tam tikros ceremonijos, kurios įkvepia pagarbą įstatymams ir jų tarnams, o įstatymų tarnų asmenybėms — prerogatyvas, atlyginančias joms už nelengvus darbus, už mokesčių už gerą valdymą. Magistratas savo ruožtu įsipareigoja jam patikėtą valdžią panaudoti taip, kad tai atitiktų jo įgaliotojų ketinimus kiekvienam suteikti

galimybę taikiai naudotis tuo, kas jam priklauso, ir nuolat teikti pirmenybę visuomenės, o ne savo asmeniniams interesams.

Kol patyrimas parodė, kad žmogaus sielos pažinimas privertė numatyti tokioje santvarkoje neišvengiamus piktnaudžiavimus, ji turėjo atrodyti labai puiki, nes asmenys, kuriems buvo pavesta rūpintis jos išaugojimu, patys buvo tuo labiausiai suinteresuoti. Juk magistratūra ir jos teisės remiasi tik pagrindiniais įstatymais; todėl, juos panaikinus, magistratai tuoj pat pasidarytų neteisėti, tauta nebeprivalėtų jiems paklusti; kadangi valstybės esmę sudarytų ne magistratai, o įstatymas, tai kiekvienas teisėtai vėl atgautų savo prigimtinę laisvę.

Atidžiau apie tai pagalvojus, visa tai patvirtina ir kiti samprotavimai; o sutarties prigimtis rodo, kad ji negali būti nesutraukoma. Jeigu apskritai nebūtų aukštesnės valdžios, kuri galėtų laiduoti, kad sudarantys sutartį laikysis tarpusavio įsipareigojimų, ir privirsti juos vykdyti šiuos įsipareigojimus, tai susitariančios pusės liktų vienintelės teisėjos savo pačių byloje, ir kiekviena jų visada turėtų teisę atsakyti sutarties, jei tik pamatytų, kad kita pusė nesilaiko jos sąlygų arba kad tos sąlygos jos nebepatenkina. Regis, kaip tik šiuo principu gali būti pagrįsta vienašalis atsakymo teisė. Be to, jeigu nagrinėsime, kaip mes ir darome, tik tai, ką žmonės yra įvedę,—jeigu magistratas, laikantis savo rankose visą valdžią ir pasisavinantis visą sutarties teikiamą naudą, vis dėlto turi teisę atsakyti valdžios, tai tauta, kuri užmoka už visas valdovų klaidas, tuo labiau privalo turėti teisę atsakyti priklausomybės. Bet siaubingi vaidai ir begalinė netvarka, kuriuos būtinai sukeltų ši pavojinga galimybė, geriau, negu bet kas kita, rodo, kad žmonių sukurtoms vyriausybės reikia kur kas tvirtesnio pagrindo, negu vienas tik protas, ir kad, norint palaikyti santarvę visuomenėje, reikėjo, jog įsiklūtų dievo valia ir suteiktų aukščiausiai valdžiai šventumą ir neliečiamumą bei iš pavaldinių atimtų pražūtingą teisę jai nu-

rodinėti. Jeigu religija žmonėms būtų suteikusi vien tik šią gėrybę, tai ir to pakaktų, kad žmonės turėtų ją branginti ir priimti, netgi su būdingais jai piktnaudžiavimais, nes religija išsaugo daugiau kraujo, negu fanatizmas priverčia jo pralieti. Tačiau nepameskime pagrindinio mūsų hipotezės siūlo.

Įvairios valdymo formos atsirado iš labiau ar mažiau reikšmingų skirtumų tarp atskirų asmenų jo ivaidimo pradžioje. Jeigu vienas žmogus išsiskirdavo iš kitų galia, narsumu, turtais ar įtakingumu, tai jį vieną išrinkdavo magistratu, ir valstybė tapdavo monarchija. Jeigu keletas tarpusavyje beveik lygių žmonių pranekdavo kitus, tai juos išrinkdavo magistratais ir atirasdavo aristokratija. Tie žmonės, kurie nelabai pasižymėjo turtais ir sugebėjimais ir mažiau už kitus nutolo nuo prigimtinės būklės, išlaikė drauge savo rankose aukščiausią valdžią ir sukūrė demokratiją. Laikas parodė, kuri šių formų žmonėms buvo naudingesnė. Vieni, kaip ir anksčiau, pakludavo tik įstatymams; kiti greitai ėmė paklusti savo viešpačiams. Piliiečiai norėjo išsaugoti savo laisvę; pavaldiniai galvojo tik apie tai, kaip atimti laisvę iš savo kaimynų, nes jie negalėjo susitaikyti su tuo, kad kiti mėgaujasi gėrybe, kuria jie patys jau nebesinaudoja. Žodžiu, vienoje pusėje atsidūrė turtai ir užkariavimas, kitoje — laimė ir dorybė.

Esant šioms skirtingoms valdymo formoms, visos magistratūros iš pradžių buvo renkamos, ir jeigu pirmenybė nebuvo teikiama turtui, tai jį buvo atiduodama ypatybėms, nulemiančioms prigimtinį pranašumą, ir amžiui, pasižyminciam patyrimu teikaluose ir šalta kraujiškumu, primant nutarimus. Žydų seniūnai, Spartos gerontai, Romos senatas ir netgi pati mūsų žodžio *senjoras* etimologija⁷⁴ rodo, kaip kadaise buvo gerbia ma senatvė. Kuo dažniau būdavo išrenkami senyvo amžiaus vyrai, tuo dažniau turėdavo vykti rinkimai ir tuo labiau būdavo jaučiami su jų surengimu susiję sunkumai; atsiranda intrigos, susidaro grupuotės, aršėja partijų kova, išiliepsnoja pilietiniai karai; paga-

liau piliečių kraują pradeda aukoti vadinamajai valstybės laimei, ir lieka žengti tik vieną žingsnį, kad išivyrautų ankstesnės epochos anarchija. Garbėtroškos viršininkai pasinaudojo šiomis aplinkybėmis, kad amžiams išlaikytų šias pareigas savo šeimoje. Prie priklausomybės, ramybės ir gyvenimo patogumų įpratusi ir jau nesugebanti sutraukti savo grandinių tauta, siekdama tvirtesnės ramybės, sutiko būti dar labiau pavergta. Ir valdovai, tapę sosto paveldėtojais, įprato savo magistratūrą laikyti šeimos turtu, o save — savininkais valstybės, kurios iš pradžių jie buvo tik tarnautojai; ėmė vadinti savo bendrapiliečius savo vergais, priskirti juos, kaip galvijus, prie jiems priklausančių daiktų ir vadintis dievui lygiais ir karalių karaliais.

Jeigu mes patyrinėsimė progresuojantį nelygybės vystymąsi šių įvairių perversmų metu, pamatysimė, kad pirmoji pakopa čia buvo įstatymo ir nuosavybės teisės įvedimas, antroji — magistratūros sudarymas, o trečioji ir paskutinė — įstatymais pagrįstos valdžios pavertimas neribota valdžia. Taigi pirmoji pakopa įteisino turtą ir skurdą, antroji — galią ir bejėgiškumą, o viešpatavimą ir pavergimą — trečioji, paskutinioji nelygybės pakopa ir riba, prie kurios galų gale priveda visos kitos jos pakopos, kol nauji perversmai visiškai nesunaikins valdžios arba nepriartins jos prie teisėto įsteigimo.

Norint suprasti tokio vystymosi būtinumą, reikia atsižvelgti ne tiek į politinio organizmo sukūrimo motyvus, kiek į jo įgyvendinimo formas ir tuos nepatogumus, kuriuos sukelia jo sukūrimas. Juk ydos, dėl kurių tampa būtini visuomenės institutai, pačios savaimė neišvengiamai gimdo ir tuos piktnaudžiavimus, kuriems jos atveria kelią. Taigi, išskyrus vien tik Sparta, kur įstatymas daugiausia rūpinosi vaikų auklėjimu ir kur Likurgas įvedė tokius papročius, kad beveik nebereikėjo sutvirtinti jų įstatymais, įstatymai, apskritai silpnėsi už aistras, sutramdo žmones, jų nepakeisdami, ir nesunku būtų įrodyti, kad bet kokia valdžia,

kuri neiškraipoma ir nesikeisdama siektų savo pradiuoto tikslo, yra be reikalo įsteigta ir kad šaliai, kurioje niekas neapeitų įstatymų ir nepiktinaudžiautų magistrato valdžia, nei magistratai, nei įstatymai nebūtų reikalingi.

Politinės padėties skirtumai neišvengiamai sukelia pilietinės padėties skirtumus. Kai išauga nelygybė tarp tautos ir jos valdovų, greitai šitai pasireiškia ir atskirų asmenų santykiuose; nelygybė tūkstančiais būdų keičiasi priklausomai nuo aistrų, sugėbėjimų ir atsitiktinių aplinkybių. Magistratas negalėtų užgrobti neteisėtos valdžios, nesukuręs savo kreatorių, kurioms jis, beje, priverstas atiduoti tam tikrą dalį savo valdžios. Be to, piliečiai leidžiasi išnaudojami tik tiek, kiek, suvilioti aklo garbės troškimo ir labiau žiūrėdami į tai, kas yra po jų kojomis, o ne virš jų galvos, jie ima labiau branginti viešpatavimą, o ne nepriklausomybę ir sutinka nešioti grandines, kad savo ruožtu galėtų uždėti grandines kitiems. Labai sunku priversti paklusti tą, kuris pats visai nesiekia įsakinėti, ir apskritaišiam politikui nepavyks pavergti žmonių, kurie netrokšta nieko daugiau, kaip tik būti laisvi. Bet nelygybė lengvai plinta tarp menkystų ir garbėtroškų, kurie visada pasirenge išmėginti likimą ir beveik vienodai noriai pasiryžę viešpatuoti arba paklusti priklausomai nuo to, ar palankus jiems likimas, ar ne. Vadinas, turėjo ateiti toks laikas, kai tauta buvo taip apakinta, jog jos vadams pakako tarti niekingiausiam žmogeliui: „Būk didis ir tu, ir visa tavo giminė“, — ir šis iš karto visiems imdavo atrodyti didis ir tapdavo didis savo paties akyse, o jo palikuonys dar labiau kildavo, nuo jo toldami. Kuo senesnė ir neaiškesnė buvo priežastis, tuo stipredavo jos veikimas; kuo daugiau šeimoje buvo veitėdžių, tuo šeima darėsi žymesnė.

Jeigu čia derėtų detalizuoti, aš lengvai paaiškinčiau, kaip tarp pavienių asmenų * tampa neišvengiamai įtakos ir autoriteto nelygybė, kai tik jie, susibūre

* netgi be vyriausybės įsikišimo. (1782 m. leid.)

į vieną visuomenę, būna priversti lyginti save vienas su kitu ir skaitytis su tarpusavio skirtingumais, kurie išryškėja, nuolat bendraujant. Tie skirtumai yra įvairūs. Tačiau kadangi apskritai turtas, kilmė arba rangas, galia ir asmeniniai nuopelnai — tai pagrindiniai skirtumai, pagal kuriuos sprendžiama apie žmogaus vietą visuomenėje, tai aš galėčiau įrodyti, kad šių skirtingų jėgų santarvė arba kova — tikriausias rodiklis, gerai ar blogai sutvarkyta valstybė. Aš parodėčiau, kad, nors iš šių keturių nelygybės rūšių asmeninės savybės yra visų kitų atsiradimo priežastis, visos šios rūšys galų gale traktuojamos kaip turtas, nes turtas tiesiogiai nulemia materialinę gerovę; jį lengviausia perduoti, ir todėl jo dėka lengvai galima visa kita nusipirkti. Šis pastebėjimas leidžia pakankamai tiksliai spręsti apie tautos nutilimą nuo jos pirminės santvarkos ir apie jos nueitą kelią pražūties link. Aš pažymėčiau, kaip šis visuotinis šlovės, pagarbos ir pasižymėjimo stekimas, kankinantis mus visus, verčia vystyti ir gretinti sugebėjimus ir jėgas, kaip jis žadina ir didina aistras, kaip, visus žmones padarydamas konkurentais, varžovais ir neigi priešais, jis kasdien keičia jų likimus, tampa įvairių pasisekimų ir katastrofų priežastimi, priversdamas daugybę pretendentų susidurti tame pačiame rungtynių lauke. Aš parodėčiau, kad būtent šiam aistringam siekimui priversti kalbėti apie save, šiai aistrai išsiskirti iš kitų tarpo, kuri beveik visada priverčia mus būti ne savimi, mes turime būti dėkingi už visa, kas žmonėse yra gera ar bloga: mūsų dorybes ir ydas, mūsų moksius ir paklydimus, mūsų užkariautojus ir filosofus, t. y. už daug ką bloga ir tik nedaug ką gera. Aš įrodėčiau pagaliau, kad jeigu saujelė galingųjų ir turtlingųjų yra didybės ir laimės viršūnėje, kai tuo tarpu minia šliaužioja tamsybėje ir skurde, tai šitaip atsitinka dėl to, jog pirmieji gėrybes, kuriomis naudojasi, vertina tik todėl, kad kiti šių gėrybių neturi, ir, likdami toje pačioje padėtyje, jie liautųsi buvę laimingi, jei tauta liautųsi buvusi nelaiminga.

Bet vien tik šių detalių pakaktų plačiam veikalui, kuriame būtų galima pasverti bet kokio valdymo trūkumus ir pranašumus, lyginant su prigimtinės būklės teisėmis, atskleisti visas tas įvairias formas, kuriomis iki šiol pasireikšdavo ir amžiais* gali pasireikšti nelygybė, atsižvelgiant į šių valdymų prigimtį ir perversmus, kurie ilgainiui neišvengiamai juose įvyks. Mes išvystume masę, engiamą valstybės viduje kaip tik dėl tų atsargumo priemonių, kurių ji griebsi, kad atremtų grėsmę iš išorės; mes pamatytime, kaip nuolat auga išnaudojimas, o išnaudojamiesiems niekada nelėmta sužinoti, kokia bus jo riba ir kokios jiems liks teisinės priemonės sustabdyti jo augimą; mes pamatytime, kaip pamažu netenka galios ir išnyksta piliečių teisės ir nacionalinės laisvės ir kaip silpnųjų protestai imami laikyti maištingais murmėjimais; mes išvystume, kaip kokia nors samdinių grupė apriboja skaičių asmenų, kuriems suteikiama garbė ginti bendrus valstybės interesus; mes pamatytime, kaip iš to kyla mokėčių būtinumas, kaip vilties netekęs žemdirbys net laikos metu palieka savo laukus ir meta plūgą, kad apsijuostų kalaviją; mes pamatytime pražūtingų ir keistų garbės supratimo principų gimimą; mes pamatytime, kaip tėvynės gynėjai anksčiau ar vėliau tampa jos priešais, nuolat iškelusiais kardą virš savo bendrapiliečių galvų, ir kaip neišvengiamai ateina metas, kai jie taria savo tėvynės engejui:

*Pectore si fratris gladium, juguloque parentis
Condere me jubeas, gravidaque in viscera partu
Conjugis, invita peragam tamen omnia dextra*⁷⁵.

Begalinė padėties ir turtų nelygybė, talentų ir aistrų įvairovė, nenaudingi ir kenksmingi menai, paviršutiniškos ir negilios žinios pagimdytų aibes prietarų, priešingų protui, laimei ir dorybei. Mes pamatytime, kaip valdovai pavydžiai remia visa, kas gali susilpninti susivienijusius žmones, išardyti jų vienybę; visa, kas gali suteikti visuomenei santarvės iliuziją ir pasėti

* busimais. (1782 m. leid.)

joje nesantaikos sėklą; visa, kas gali įskiepyti įvairiems sluoksniams nepasitikėjimą ir tarpusavio neapykantą, priešpastatant jų teises ir jų interesus, ir, vadinas, sustiprinti visus juos sutramdantią valdžią.

Ir tarp visos šios netvarkos ir perversmų pamažu kelia savo šlykščią galvą despotizmas; rydamas visa, ką gera ir sveika pamatys visose valstybės srityse, pagaliau jis ims trypti kojomis ir įstatymus, ir liaudį ir įsitvirtins respublikos griuvėsiuose. Prieš šią paskutinę permainą bus suiručių ir nelaimių laikai, bet galų gale pabaisa praris viską; ir tautos daugiau neturės nei valdovų, nei įstatymų, tik tironus. Nuo tos akimirkos nebėgi būti kalbos nei apie dorovę, nei apie dorybę, nes visur, kur viešpatauja despotizmas, *cui ex honesto nulla est spes*⁷⁶, jis nepakenčia šalia savęs jokio kito valdovo; kai tik jis prabyla, nebereikia skaitytis nei su dora, nei su pareiga, ir aklas paklusnumas — vienintelė vergams palikta dorybė.

Tai — paskutinė nelygybės riba ir paskutinis taškas, uždarantis ratą ir susiliečiantis su mūsų išeities tašku. Čia atskiri asmenys vėl tampa lygūs, nes jie — niekas; o kadangi pavaldiniai neturi kito įstatymo, išskyrus jų pono valią, o ponas neturi kitos taisyklės, išskyrus savo aistras, tai gėrio supratimas ir teisingumo principai vėl išnyksta; čia viskas prilyginama vien tik stipresniojo įstatymui ir, vadinas, naujai prigimtinėi būklei, kuri nuo anksčiau aptartosios skiriasi tuo, kad pirmoji buvo gryna prigimtinė būklė, o naujoji yra visiško supuvimo vaisius. Beje, abi šios būklės taip mažai viena nuo kitos skiriasi, o valdžios įvedimo sutartį taip išklibino despotizmas, kad despotas viešpatauja tik tol, kol jis yra stipriausias; bet kai tik žmonės pasijunta gali jį išvyti, jis neturi pagrindo skųstis prievarta. Sukilimas, kurio metu nužudomas arba nuverčiamas nuo sosto koks nors sultonas, — tai toks pat dėsningas aktas, kaip ir tie aktai, kuriais jis ką tik tvarkė savo pavaldinių gyvenimą ir turtą. Jis laikėsi vien tik jėga, vien tik jėga jį ir nuverčia. Taigi viskas eina savo natūraliu keliu, ir, kad ir kokia būtų

visų šių greičių ir dažnų perversmų atomazga, niekas negali skųstis kitų neteisingumu, o tik savo pačių neteisingumu arba savo nelaimė.

Atskleidžiant ir tiriant užmirštus ir pamestus kelius, turėjusius žmogų iš prigimtinės būklės atvesti į pilietinę, su mano anksčiau nurodytų tarpinių etapų pagalba atkuriant tuos, kuriuos aš turėjau praleisti dėl laiko stokos arba kurių man nepakišo vaizduotė, kiekvienas atidus skaitytojas gali būti tik apstulbintas bei ribas erdvės, skiriančios šias dvi būkles. Šiame lėtam bendrame vystymesi jis ras sprendimą daugybės moralinių ir politinių problemų, kurių negali išspręsti mūsų filosofai. Jis supras, kad vienos epochos žmonių giminė — tai ne kitos epochos žmonių giminė ir kad Diogenas⁷⁷ niekaip negalėjo surasti žmogaus todėl, jog tarp savo amžininkų ieškojo jau praėjusių laikų žmogaus. „Katonas⁷⁸ — pasakys šis skaitytojas, — žuvo kartu su Roma ir su laisve, nes jam nebuvo vietos jo šimtmetyje; ir didžiausias iš žmonių tik stebino tą pasaulį, kurį prieš penkis šimtmecius būtų valdęs“. Žodžiu, jis paaiškina, kaip žmogaus siela ir aistros, nepastebimai gadinamos, pakeičia, taip sakant, ir savo prigimtį; štai kodėl ilgainiui keičiasi mūsų poreikių ir malonumų objektai; štai kodėl pirminis pradas žmoguje palaipsniui išnyksta, ir visuomenė išminčiaus akims parodo sangrūdį tik nenatūralių žmonių ir veidmainiškų aistrų, kurios yra šių naujų santykių rezultatas ir neturi gamtoje jokio tikro pagrindo. Tai, ką mes čia sužinome mąstymo dėka, visiškai patvirtina ir stebėjimai: laukinis ir civiliztuotas žmogus taip skiriasi savo dvasiniu pasauliu ir polinkiais, kad vieno didžiausia laimė antrąjį įstumtų į nevilgtį. Pirmasis trokšta tik taikos ir laisvės, jis tenori gyventi ir dykinėti, ir netgi stoiko sielos ramybė neprilygs laukinio begaliniam abejingumui visam kitam. Priešingai, pietis, visada veiklus, liejantis prakaitą dirbdamas, kankinasi, stiekdamas susirasti dar sunkesnių užsiėmimų; jis dirba iki pat mirties, jis netgi eina į mirtį, kad gylėtų gyventi, arba atsisako gyvenimo, kad nusipelnytų

tų nemirtingumą. Jis pataikauja kilmingiesiems, kurių nekencia, ir turtingiesiems, kuriuos niekina; jis nieko negaili, kad nusipelnytų garbę jiems tarnauti; jis išdidžiai giriasi savo žemumu ir jų globa ir, didžiudamasis savo vergiška būkle, paniekinančiai kalba apie tuos, kuriems nelemta dalytis su juo šia būkle. Koks reginys karaibui būtų sunkūs ir pavydą keliantys kokio nors Europos ministro darbai! Kokios sunkios mirties nepasirinktų šis nerūpestingas laukinis vietoje tokio gyvenimo baisumų, kurių dažnai nesušvelnina net džiaugsmingas suvokimas, kad gerai elgiesi! Tačiau kad jis suvoktų šių kančių tikslą, žodžiai *galybė* ir *reputacija* turi igtį prasmę jo prote; reikia, kad jis suprastų, jog yra žmonių, kuriems svarbu, kaip į juos žiūri visi kiti, kurie manosi esą laimingi ir patenkinti savimi veikiau todėl, kad tokiais juos laiko kiti, o ne todėl, kad jie patys taip galvoja. Tokia yra tikroji visų šių skirtumų priežastis; laukinis gyvena savyje, o žmogus, įpratęs gyventi visuomenėje, visada — už paties savęs; jis gali gyventi tik kitų nuomonėje, ir, taip sakant, tik ši nuomonė teikia jam egzistencijos pojūtį. Ne mano temos dalykas parodyti, kaip iš tokio polinkio atsiranda abejingumas gėriui ir blogiui greta tokių gražių samprotavimų apie morale; kaip viskas sutapatinama su daiktų išore ir kaip dėl to viskas tampa veidmainiška ir dirbtina — garbė, draugystė, dorybė ir dažnai netgi ydos, nes žmonės pagaliau sužinojo paslaptį, kaip jų dėka išgarsėti,— žodžiu, kaip, įpratę nuolat kitus klausinėti, kokie mes esame, ir niekada nesiryždami paklausti to savęs pačių, mes dabar, nepaisant filosofijos, humaniškumo, mandagumo ir aukštųjų principų gausumo, turime vien tik išorę, apgaulingą ir tuščią išorę: garbę be dorybės, protą be išminties ir malonumus be laimės. Man pakako įrodyti, kad ne tokia buvo pirmąkart žmogaus būklė ir kad vien tik visuomenės dvasia ir jos pagimdyta nelygybė taip pakeičia ir sugadina mūsų prigimties polinkius.

Aš stengiausi atskleisti nelygybės kilmę ir vystymąsi, politinių bendrijų susikūrimą ir jų kvailą pritaiky-

mą, remdamasis žmogaus prigimtimi, pasitelkęs į pagalbą tik vieną švyturį — protą — ir nepriklausomai nuo šventųjų dogmų, sutelkiančių aukščiausiajai valdžiai dieviškosios teisės sankciją. Iš to, kas pasakyta, aišku, kad nelygybė, beveik nepastebima prigimtinėje būklėje, mūsų sugebėjimų ir žmogaus proto pasiekimų sąskaita stiprėja ir auga, kol pagaliau, įvedus nuosavybę ir įstatymus, tampa tvirta ir teisėta. Iš to taip pat aišku, kad dvasinė nelygybė, įvedama vien tik pozityvia teise, visada prieštarauja prigimtinėi teisei, jei-ku šį nelygybės rūšis tokiu pačiu santykiu nesujungiama su fizine nelygybe; šis skirtumas pakankamai ryškiai parodo, ką mes šiuo atžvilgiu turime manyti apie visose civilizuose tautose viešpatuojančią nelygybę, nes, kad ir kaip mes apibrėžtume prigimtinių įstatymą, jam aiškiai prieštarauja, kad vaikas įsakinėtų seniui, kvailys vadovautų išmintingam žmogui ir kad saujelė žmonių skėtų pertekliuje, o alkana masė neturėtų pačių būtiniausių dalykų.